

† ΛΙΤΣΑ ΚΟΝΤΟΡΛΗ-ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ
e-mail: papadop7@gmail.com

ΑΝΑΣΚΑΠΤΟΝΤΑΣ ΣΤΗΝ ΟΜΗΡΙΚΗ ΙΘΑΚΗ.
ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΟΥ-ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΣΤΗ ΒΟΡΕΙΑ ΙΘΑΚΗ

Η Ιθάκη τράβηξε την προσοχή και το ενδιαφέρον πολλών περιηγητών, αρχαιολόγων, ιστορικών και φιλολόγων, καθώς το όνομά της είναι στενά συνδεδεμένο με την πατρίδα του Οδυσσέα και τα Ομηρικά έπη. Σκοπός αυτής της δημοσίευσης είναι η συνοπτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων του ανασκαφικού-ερευνητικού προγράμματος του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στην Βόρεια Ιθάκη. Αποτελείται από τρεις ενότητες, στην πρώτη από τις οποίες γίνεται σύντομη περιγραφή της γεωμορφολογίας και τοπογραφίας της Ιθάκης, στη δεύτερη περίληψη της ιστορίας της έρευνας με αναφορά στις διάφορες θεωρίες, σχετικές με την ταυτοποίηση της ομηρικής Ιθάκης, και στην τρίτη και κυριότερη ενότητα, προσπάθεια, με βάση την αρχαιολογική και φιλολογική μαρτυρία, να καταδειχθεί ότι η σημερινή Ιθάκη ταυτίζεται με την Ομηρική και ότι το ανάκτορο του Οδυσσέα τοποθετείται στη θέση Άγιος Αθανάσιος – Σχολή Ομήρου της Βόρειας Ιθάκης.

Το μήκος της Ιθάκης είναι 24 χλμ. και το πλάτος της 6.5 χλμ. (εικ. 1). Ένας βραχύδης ισθμός, πλάτους περίπου 800 μ., διαιρεί το νησί σε δύο οροσειρές, γνωστές από τον Όμηρο ως Νήιον και Νήριτον. Αν και υπάρχουν αρκετά στοιχεία που δικαιολογούν τα ομηρικά επίθετα «τραχεία», «ανώμαλη» και «βραχύδης», δεν απουσιάζουν καλλιεργήσιμες και εύφορες περιοχές γύρω από το Βαθύ στα νότια και στα βόρεια, γύρω από τον Σταυρό, ικανές να θρέψουν με τα προϊόντα τους (δημητριακά, ελαιόλαδο, φρούτα και κρασί) τους κατοίκους του νησιού. Μια καλή και σοβαρή τοπογραφική μελέτη της Ιθάκης έχει γίνει από τον W. Gell, ο οποίος εντυπωσιάστηκε από «τις πολυάριθμες συμπτώσεις και την γενική ομοιότητα με το αρχαίο βασίλειο του Οδυσσέα»¹.

1. Gell 1807, σ. 2. Επίσης, Παρτς 1892. Berard 1927. Lord Rennell of Rod 1927. Lord Rennell of Rodd 1935, σσ. 1-21. Stubblings 1967, σσ. 414-6. Symeonoglou 1986. Luce 1998, σσ. 165-89. Μπασάκος-Πασχαλίδης 2001, σσ. 305-16.

Μεταβαίνοντας στο ιστορικό των ερευνών, πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι οι Άγγλοι περιηγητές Gell, Leake και Dodwell επισκέφθηκαν το νησί στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Ο Schliemann έφτασε εκεί το 1868 και έκανε μικρής διάρκειας ανασκαφές, όπως και μετά από αυτόν οι Dörpfeld, Vollgraff και Κυπαρίσσης², σε μερικές θέσεις όπου ήταν ορατά αρχαία λείψανα κτηρίων (Αετός, Πηλικάτα, Μαρμαροσπηλιά, Μαραθιάς κ.ά.). Οι ανασκαφές των Άγγλων (Heurtley, Benton)³ στη δεκαετία του 1930 αποκάλυψαν πολλά στοιχεία για τη ζωή στο νησί κατά την προϊστορική και ιστορική περίοδο. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο συνεχίστηκαν οι έρευνες της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής (Benton, Waterhouse⁴), του Συμεώνογλου⁵, της τοπικής Εφορείας Αρχαιοτήτων και του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων⁶, στη βόρεια Ιθάκη και σε μερικές άλλες θέσεις.

Σχετικά με τις διάφορες θεωρίες για την ταυτοποίηση της Ομηρικής Ιθάκης, εκείνη που υποστηρίχθηκε από τον Dörpfeld⁷ δεν ευσταθεί και δεν θα συζητήσουμε άλλες αρνητικές για την Ιθάκη θεωρίες⁸, καθώς έχουν αναιρεθεί από νεώτερες έρευνες, οι οποίες ταυτίζουν τη σημερινή Ιθάκη με την Ομηρική⁹.

Αφήνοντας την τοπογραφία και τις θεωρίες, η μελέτη μας θα επικεντρωθεί στην παρουσίαση της υπάρχουσας φιλολογικής και αρχαιολογικής μαρτυρίας. Στην ερώτηση τί είδους αρχαιολογική μαρτυρία θα μπορούσε να υποστηρίξει την ταυτότητα της ομηρικής Ιθάκης, ορθώς παρατηρεί ο Heurtley ότι “the likelihood of finding fixed remains on a large scale is practically ruled out by the physical remains and climatic conditions. Ithaca is almost all rock, there is no depth of soil except for a few small alluvial deposits formed by water rains, as at Vathy, Polis and Pisaeto; cultivation is possible only by means of elaborate terracing and for this purpose (as

2. Dörpfeld 1927. Vollgraff 1905, σσ. 145-63. Κυπαρίσσης 1919, σσ. 83-122.

3. Heurtley-Benton 1932-33, σ. 35. Heurtley-Benton 1934-35, σσ. 1ff. Heurtley-Benton 1938-39, σσ. 1ff. Heurtley-Benton 1939-40, σσ. 1ff. Heurtley 1936, σ. 350.

4. Benton 1959, 94. Waterhouse 1952, σσ. 227-42.

5. Συμεώνογλου 1984-1992.

6. Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2001, σσ. 317-30. Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2008, σσ. 519-32. Παπαδόπουλος-Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, σσ. 186-217.

7. Dörpfeld 1927. Βλ. επίσης Stubbings 1967, σσ. 403-14. Μαζαράκης-Αινιάν 2000, σσ. 55-7.

8. Η πιο πρόσφατη είναι εκείνη του Bittlestone 2005.

9. Βλ. π.χ. Lord Rennell of Rodd 1927. Lord Rennell of Rodd, 1932-33, σσ. 1-2. Heurtley 1939-40, σσ. 5-13. Burrage 1928. Burr 1944, σσ. 72-80. Μαρινάτος 1951, σσ. 345-8. Stubbings 1967, σσ. 398-421. Hope Simpson-Lazenby 1970, σσ. 103-6. Waterhouse 1996, σσ. 301-17. Συμεώνογλου 1986, σσ. 91-109. Luce 1998, σσ. 165-230. Luce 2007, σσ. 1-2. Huxley 2007. Μαζαράκης-Αινιάν 2000, σσ. 57-62. Αλεξίου 2009, σσ. 11-27.

well as for building houses) every suitable stone is requisitioned”¹⁰.

Εντούτοις, οι αρχαιολογικές ανασκαφές των Άγγλων και του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων αποκάλυψαν σημαντικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, κυρίως στη Βόρεια Ιθάκη, κεραμεική και άλλα αντικείμενα, τα οποία επιβεβαιώνουν τον Όμηρο και την αρχαία παράδοση, ότι δηλαδή η σημερινή Ιθάκη ταυτίζεται με την ομηρική. Από τα ευρήματα των Άγγλων ιδιαίτερου ενδιαφέροντος είναι:

(α) τα οικιστικά λείψανα και ο μεγάλος αριθμός προϊστορικής και ιδιαίτερα μυκηναϊκής (Υστεροελλαδικής ΙΙΑ-B1) κεραμεικής από τον Σταυρό-Πηλικάτα και τις Τρεις Λαγκάδες, που δηλώνουν ότι Μυκηναίοι είχαν εγκατασταθεί στην Ιθάκη κατά τον 14ο αι. π.Χ.

(β) άφθονη στρωματογραφημένη κεραμεική και αφιερωματικές προσφορές, χρονολογούμενες από την Εποχή του Χαλκού και τους ιστορικούς χρόνους στην σπηλιά της Πόλης ή Λοΐζου. Μεταξύ αυτών τα πιο σημαντικά ευρήματα είναι ένα όστρακο πήλινης μάσκας με την επιγραφή ΕΥΧΗΝ ΟΔΥΣΣΕΙ, δηλωτική της σχέσης της με τον Οδυσσέα, Υστερο-μυκηναϊκή ντόπια κεραμεική και οι γνωστοί σε όλους ως αφιερωματικοί 12 χάλκινοι τρίποδες του 9ου-8ου αι. π.Χ., οι οποίοι μαζί με έναν ακόμη που βρήκε ο Λοΐζος, αντιστοιχούν σε εκείνους που δώρισαν ο Αλκίνοος και οι Φαίακες στον Οδυσσέα (*Οδύσσεια* θ' 387 κ.ε.).

(γ) τρία στελέχη Υστερο-Μυκηναϊκών (ΥΕ ΙΙΙ) κυλίκων στην υπόγεια κρήνη στον Άγιο Αθανάσιο-Σχολή Ομήρου και

(δ) μυκηναϊκή κεραμεική στην Ασπροσυκιά, ακριβώς κάτω από την πηγή νερού.

Η άποψη αυτή, για την ταύτιση της ομηρικής με την σημερινή Ιθάκη, ενισχύεται και από τις γνώμες επιφανών ειδικών επιστημόνων, όπως οι Heurtley, Benton, Lord Rennell of Rodd, Waterhouse, Stubbings, Hope Simpson και Lazenby, Σ. Μαρινάτος, Luce, Huxley, Α. Μαζαράκης-Αινιάν, Ο. Κομνηνού-Κακριδή και Σ. Αλεξίου¹¹.

Οι πρόσφατες ανασκαφές του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (1994-2011) πρόσθεσαν νέα στοιχεία, ενισχύοντας τα συμπεράσματα προηγούμενων ερευνητών για την προϊστορική κατοίκηση της Ιθάκης (επανεξέταση σωζόμενου τμήματος οχυρωματικού τείχους της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. στα Πηλικάτα, τμήμα κυκλώπειου μυκηναϊκού τείχους στον Σταυρό και μυκηναϊκά οικιστικά λείψανα στις Τρεις Λαγκάδες), αλλά κυρίως εντοπίζοντας προϊστορική ακρόπολη και το Οδυσσειακό ανάκτορο στη θέση Άγιος Αθανάσιος-Σχολή Ομήρου της Β. Ιθάκης¹² (εικ. 2).

10. Heurtley 1939-40, σ. 8.

11. Βλ. για συζήτηση και αναφορές, Παπαδόπουλος-Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, σσ. 213-17. Κομνηνού-Κακριδή 2002, σσ. 313-15. Αλεξίου 2009, σσ. 24-5.

12. Βλ. Lord Rennell of Rodd 1932-33, σ. 18 (“the general deduction to be drawn from the scanty indications furnished by the text of the *Odyssey* seem to be that the author conceived the *domos* as situated

Ειδικότερα, σε αυτή τη θέση αναγνωρίστηκε προϊστορική ακρόπολη (εικ. 3) με μερικώς σωζόμενα τμήματα κυκλώπειου τείχους, όμοιοι με εκείνο των Μυκηνών και τέσσερεις πύλες (βόρεια, νοτιοανατολική, ανατολική και νοτιοδυτική), από τις οποίες η ανατολική ήταν η κυρία πύλη (εικ. 4ζ, 5γ, 12β, ε). Κατά τη διάρκεια της δεύτερης τελικής οικοδομικής φάσης η ακρόπολη επεκτάθηκε προς τα ανατολικά, για να συμπεριλάβει και να προστατεύσει την υπόγεια κρήνη, η οποία προμήθευε νερό στους ενοίκους της ακρόπολης σε δύσκολες συνθήκες.

Στο κάτω άνδρω αποκαλύφθηκε ένα τριμερές ορθογώνιο κτήριο-μέγαρο (διαστ. 21.50 x 11.50μ.) όμοιο με τα γνωστά μέγαρα των μυκηναϊκών ανακτόρων των Μυκηνών, Τίρυνθας και Πύλου, και βοηθητικοί χώροι, μεταξύ των οποίων υπόγεια σπηλαιώδης αποθήκη, περιέχουσα σπασμένους πίθους, τοποθετημένους σε σειρά όρθιους. Όμως, πρέπει να αναφερθεί ότι δεν θα περίμενε κανείς να βρεθεί κάτι όμοιο σε μέγεθος, πολυτέλεια και ευρήματα με εκείνα των μεγάλων μητροπολιτικών κέντρων. Η επαρχιώτικη απλότητα κατασκευής του οδυσσειακού ανακτόρου θα μπορούσε να εξηγήσει τον θαυμασμό του Τηλέμαχου όταν αντίκρυσε τη μεγαλοπρέπεια του ανακτόρου του Μενέλαου στη Σπάρτη (Οδύσσεια δ' 44-47).

Σήμερα, η πρόσβαση στο μέγαρο γίνεται από νότια, όπου υπάρχει ένα λίθινο κλιμακοστάσιο και η είσοδος, ενώ η ανατολική πρόσοψη του μεγάρου υποστηρίζεται από μυκηναϊκό αναλημματικό τοίχο (εικ. 5α, β) δηλωτικό ισχύος και σταθερότητας. Διακρίνονται δύο κύριες οικοδομικές φάσεις (εικ. 6, 10α, β). Στην πρώτη φάση μπορούν να αποδοθούν η νότια είσοδος, η οποία οδηγεί στην αίθουσα του μεγάρου (διαστ. 9 x 8-10μ). Η αίθουσα πλαισιωνόταν ανατολικά και δυτικά από δύο κιονοστοιχίες, των οποίων αναγνωρίστηκαν οι δακτυλιόσχημες βάσεις. Πλησίον της ανατολικής πλευράς της και πριν την είσοδο στο επόμενο δωμάτιο (προθάλαμο ή πρόδομο) αναγνωρίστηκε ένα σκαλισμένο στο δάπεδο ανάγλυφο σχή-

on the slope of Mt. Exogi a little to the north-west of Pelikata"). Βλ. επίσης, Burrage 1928, σ. 28 ("We may, therefore, with some reason suspect that the remains of the great prehistoric structure known as Homer's School at the site of the little church of Ayios Athanasios, which, as I suppose, is just above the site of the ancient city of Ithaca, may well be the ruins of the palace") και Matthäus ("For me it is quite obvious that you are dealing with an extremely rich and extremely important site, which has to be protected very thoroughly to make further research possible. It is a place, which has a vivid tradition going back into the Bronze Age, the first golden Age of Greece. It is connected with the myths of the Panhellenic expedition to Troy, the names of Odysseus and Penelope. It is a site with a very long history from wonderful Hellenistic remains going back at least into the Middle Helladic period. I was extremely astonished to see such a remarkable quantity of Late Middle Helladic to Early Mycenaean pottery, which points to a substantial settlement of this period. As I see from the plans there are also later Mycenaean remains, which have to be dated more thoroughly"): προσωπική επικοινωνία με επιστολή στις 30.11.2010.

ματος ταλάντου, πιθανώς βάση ενός βωμού ή η ομηρική εσχάρη¹³ (εικ. 9γ). Στον ίδιο άξονα με την κυρία είσοδο είναι οι είσοδοι του πρόδομου και δόμου. Ο πρόδομος (11 x 4μ.), όμοιων περίπου διαστάσεων με εκείνους των Μυκηνών (11.50 x 4.40), Τίρυνθας (9.80 x 4μ.) και Πύλου (11.62 x 4.54μ.), έχει μία κιονοστοιχία δύο κίωνων σε μικρή αποσταση από την ανατολική πλευρά του μεγάρου. Ο ορθογώνιος δόμος (περίπου 5 x 5μ.), που είναι μικρότερος εκείνων των Μυκηνών, Πύλου και Τίρυνθας, λόγω του βραχύδους εδάφους στα βόρεια, πλαισιώνεται από τέσσερις κίονες. Η εστία (διαμ. 3μ.), κτισμένη με βραχόλιθους σε κυκλωτή διάταξη (εικ. 7α, β), ήταν γεμάτη στο εσωτερικό της σε επάλληλα στρώματα, μεταξύ των άλλων ευρημάτων, με όστρακα χειροποίητης κεραμικής, οστά ζώων και πυριτολιθικά εργαλεία, κομμάτια από ωμοπλίνθους και εκτεταμένα ίχνη καύσης ανάμεικτα με λιπαρά μελανά χρώματα. Μικρή εξέδρα στο κέντρο, στον δυτικό τοίχο του δόμου και αριστερά της εισόδου από τον πρόδομο, πιθανώς χρησίμευε ως βάση θρόνου. Στη δυτική πλευρά του μεγάρου και στη νότια γωνία υπάρχει είσοδος (πλ. 1.20μ.), η οποία οδηγεί σε ένα μικρό ΒΔ δωμάτιο και από εκεί σκαλισμένα μεγάλα σκαλοπάτια οδηγούσαν στην υπόγεια σπηλαιώδη αποθήκη (διαμ. 3μ). Υπάρχει μία φραγμένη με χρώματα είσοδος στην ανατολική πλευρά της αποθήκης με αψιδωτό ανώφλι και διακοσμημένη στο κατώτερο μέρος της με πήλινη αναθύρωση¹⁴ (εικ. 8β). Δυστυχώς η αποθήκη ήταν συλημένη και κατεστραμμένη, βρέθηκε όμως όρθιος στη θέση του ένας μόνο μεγάλος προϊστορικός σπασμένος πίθος (εικ. 8α) και ίχνη (κοιλότητες στο δάπεδο του σπηλαίου) τριών άλλων σε σειρά κατά μήκος της δυτικής πλευράς του, στηριγμένων σε τοιχάριο, όμοιο με της γνωστής αποθήκης οίνου του ανακτόρου της Πύλου.

Η αποθήκη αυτή σταμάτησε να χρησιμοποιείται στη δεύτερη οικοδομική φάση και στη ΒΑ γωνία του ΒΔ δωματίου κατασκευάστηκε μικρό κλιμακοστάσιο, χρονολογούμενο με βάση μία μικρή πρόχου, στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, που οδηγούσε σε γειτονικό τριμερές κτήριο.

Στην αίθουσα, στη δεύτερη φάση διαμορφώθηκε ευρύχωρο τετράγωνο δωμάτιο με τοίχους από τετραγωνισμένους ογκόλιθους και υπερυψωμένο δάπεδο από παχύ ασβεστοκονίαμα¹⁵ (εικ. 9ε). Ένα δεύτερο επίμηκες δωμάτιο και ένα μικρότερο κτίσθηκαν δυτικά του προδόμου, ενώ μία κάθετη ορθογώνια λαξευμένη στον βράχο

13. Οδ. ξ' 420. Επίσης, «βωμού δὲ διαφέρει ἐσχάρα, καθότι ὁ μὲν ὑπερέστηκεν, ἡ δὲ πρόσγειος ἐστὶ» (Ευστ. 1575,40).

14. Πρβ. Αλεξίου 1967, σ. 19, εικ. 15, (τάφος Ζ, ΥΜ ΙΙ-ΙΙΙΑ).

15. Τα κονιάματα από τη θέση έχει αναλάβει να μελετήσει η καθ. Ε. Κοσκερίδου, του Τμήματος Γεωλογίας, Παν/μίου Αθηνών.

κόγχη με παραστάδες απέναντι από το νέο ανατολικό σκεπαστό κλιμακοστάσιο με τους έξι κίονες σε τετράγωνες βάσεις, πιθανώς χρησίμευε για την τοποθέτηση καθίσματος, όμοιου με εκείνο της κόγχης της Royal Villa της Κνωσού¹⁶. Στο μικρό δωμάτιο βρέθηκαν ένας σπασμένος πίθος, θραύσματα ενός άλλου, μία μυκηναϊκή (ΥΕ ΙΙΙΓ) κύλικα και όστρακα χειροποίητων προϊστορικών αγγείων. Αξιοσημείωτες αλλαγές είναι το άνοιγμα μεγάλης θύρας στον βόρειο τοίχο του δόμου, που οδηγεί σε μία άλλη του γειτονικού τριμερούς κτηρίου (ιερού;) με άξονα Α-Δ και με μία κυκλική λίθινη κατασκευή (βωμό;) στο μεσαίο δωμάτιο (εικ. 11α), όμοιου με εκείνους των Αρχανών και της Τίρυνθας (εικ. 11γ, δ).

Ο καθηγητής Buchholz¹⁷ σε πρόσφατο άρθρο του υποστηρίζει ότι το Ηρώον του Οδυσσέα (Οδυσσεΐον), η ύπαρξη του οποίου είναι γνωστή από μία ελληνιστική επιγραφή του 208 π.Χ., δεν μπορεί να είναι στο σπήλαιο της Πόλης, αλλά πιθανότατα στη Σχολή Ομήρου. Αναφέρει δε χαρακτηριστικά “If the place (of School of Homer) was identical with the heroon of Odysseus mentioned in the inscription from Magnesia, it was chosen because the site was understood by the late Classic-Hellenistic Ithacians as a mythical locus and must have had to do for them with their prominent hero. It is possible that they looked for the palace as described by Homer”. Η άποψη αυτή ενισχύει τη γνώμη των Nilsson¹⁸, Lorimer¹⁹, Πανσανία²⁰, Ο. Κομνηνού-Κακριδή²¹ και τη δική μας, ότι μεταγενέστερες κατασκευές εκάλυψαν ή εξαφάνισαν προϊστορικά οικήματα μετά την κατάρρευση των μυκηναϊκών ανακτορικών κέντρων και ότι ιερά και ναοί αφιερωμένοι σε τοπικούς ήρωες ή θεότητες κτίσθηκαν στη θέση των ανακτόρων²².

Νότια του μεγάρου βρέθηκε στην τελευταία ανασκαφική έρευνα ένα προϊστορικό φρέαρ (διαμ. 1.60 x 1.92μ. και βάθους 4.38μ.), κτισμένο επιμελώς εκφορικά με μεγάλους πελεκητούς ογκόλιθους (εικ. 15, α, β), και τετράγωνο στόμιο.

Το μέγαρο του κάτω ανδρήρου επικοινωνούσε με το άνω άνδρηρο με λίθινα κλιμακοστάσια (το μεγάλο δυτικό και το νότιο) μερικώς κτιστά και μερικώς λαξευμένα στον βράχο (εικ. 12β, α). Στο άνω άνδρηρο αποκαλύφθηκαν λείψανα διαφόρων

16. Σύμφωνα με την άποψη του καθηγητή P. Åström.

17. Buchholz 2009, σσ. 127-42.

18. Nilsson 1950, σ. 488.

19. Lorimer 1950, σ. 447.

20. Πανσανίας, *Ἑλλάδος Περιήγησις*, IX, 16,5.

21. Κομνηνού-Κακριδή 2002, σσ. 315-6 (όπου προσπαθεί, με βάση χωρία της Οδύσσειας, να περιγράψει το μυκηναϊκό ανάκτορο του Οδυσσέα).

22. Πρβ. τους ναούς της Αθηνάς στις μυκηναϊκές ακροπόλεις Μυκηνών και Αθηνών, τον ναό της Ήρας στην Τίρυνθα, το Πελόπιον στην Ολυμπία και τον ναό του Απόλλωνος στον Θέρμο.

προϊστορικών κτηρίων, μεταξύ των οποίων τα σημαντικότερα ήταν ένα μεταλλουργικό εργαστήριο (εικ.13) και ένα δωμάτιο λουτρού. Προϊόντα του μεταλλουργικού εργαστηρίου, του οποίου σώζονται τα σκαλισμένα στον βράχο αυλακωτά κανάλια χύτευσης του μετάλλου, και η περίπου κυκλική εστία ή κλίβανος, είναι χάλκινες περόνες, αγκίστρια, μία σμίλη και, το σημαντικότερο όλων, ένας χάλκινος μυκηναϊκός λύχνος με λαβή (εικ. 24 α, δ), χρονολογούμενος με βάση παράλληλά του από άλλες θέσεις (Δενδρά, Μυκήνες, Αρχάνες, Ζαφέρ Παπούρα, Σελλόπουλο) στον 14 αι. π.Χ.²³.

Στο δωμάτιο του λουτρού υπάρχει μία είσοδος στα ανατολικά και ένας χαμηλός εσωτερικός μεσότοιχος. Αμέσως μετά την είσοδο σώζεται τμήμα πλακόστρωτου δαπέδου, όπου βρέθηκαν όστρακα υστερο-μυκηναϊκών αγγείων και σπασμένος πήλινος λουτήρας (ασάμινθος), όμοιος με εκείνον του ανακτόρου του Νέστορος²⁴. Δύο μεγάλα όστρακα τριτώνων βρέθηκαν πίσω από τον μεσότοιχο (εικ. 14). Τρίτωνες ή χαρώνια είναι γνωστά ως αντικείμενα λατρείας στην Ανατολική Μεσόγειο, την Κύπρο και το προϊστορικό Αιγαίο και καθώς τέτοια αντικείμενα διαμορφωμένα και χρησιμοποιούμενα ως σάλπιγγες, όπως τα δικά μας δείγματα, βρίσκονται “only in sanctuary sites”²⁵, οι τρίτωνες της Ιθάκης δηλώνουν ότι το δωμάτιο όπου βρέθηκαν θα μπορούσε να θεωρηθεί ως λατρευτικό παρά ως οικιακό²⁶.

Το λουτρό ίσως συνδέεται με την αναφορά της Οδύσσειας ρ 85-90 (ἐς δ’ ἄσάμινθους βάντες) και το μεταλλουργικό εργαστήριο με το σ 328 (χαλκήϊον ἐς δόμον).

23. Το μεταλλουργικό εργαστήριο αναγνωρίστηκε από τον καθηγητή Μεταλλουργίας του ΕΜΠ κ. Γ. Παπαδημητρίου και τον μεταλλειολόγο Δρ. Ν. Γεωργακέλλο, οι οποίοι εξέτασαν και τον χάλκινο λύχνο («Το υλικό του λύχνου λόγω της μεγάλης του καθαρότητας [απουσίας σιδήρου] και της απουσίας μολύβδου ως κραμάτωσης ή ακαθαρσίας είναι απολύτως συμβατό με τις συνθέσεις προϊστορικών αντικειμένων, που παράγονται ως σφυρήλατα... Με βάση τα προηγούμενα συμπεράσματα, η περιεκτικότητα σε κασίτερο περί το 90%, η απουσία αρσενικού και η υψηλή καθαρότητα [απουσία σιδήρου και μολύβδου], τον τοποθετούν με μεγάλη πιθανότητα στην μυκηναϊκή περίοδο») και τον καθηγητή Γ. Βαρουφάκη του Παν/μίου Αθηνών. Για παράλληλα του λύχνου πρβ. Catling 1963, σσ. 182-3, fig. 21: 8,9. Catling–Catling 1974, σσ. 238-9, fig. 24: 33-36. Matthäus 1980, σσ. 302-4, Taf. 52-54.

24. Blegen–Rawson 1966, σσ. 187-8, fig. 37, 139-40, 422.

25. Åström–Reese 1990, σσ. 5-15, figs. 2-5.

26. Πρβ. Evans 1936, σ. 344, fig. 288. Nilsson 1950, σσ. 153-4, fig. 61. Foster 1979, σσ. 137-40. Warren 1969, σ. 91. Για πρόσφατη συζήτηση, αναφορές και κατάλογο των γνωστώνδειγμάτων βλ. Åström–Reese 1990, σσ. 5-15, figs. 2-5. Lloyd 1994, σσ. 75-88. Buchholz 1999, σσ. 601-2. Επίσης, Papadopoulos 1997, σσ. 172-84. Pelon κ.ά. 1996, σ. 92. Åström 2001, σσ. 151-8. Demakopoulou σσ. 276-8 (θεωρεί ότι είχαν κάποια ειδική θρησκευτική σημασία, σχετική με θαλάσσιες θεότητες και ότι απαντούν κυρίως σε ανάκτορα και ιερά). Baltzinger 2002, σ. 72. Wedde 2003, σσ. 285-96, fig. 2. Ντούμας 1992, πίν. 66β. Darcque 1983, σσ. 59-73. Rutkowski 1986, σ. 146 (... triton shells must have been used for sacred purposes).

Το μεταλλουργικό εργαστήριο πιθανώς συνδέεται με το λαξευμένο ανάγλυφο τάλαντο σχήματος δέρματος βοδιού (oxhide ingot) στο δάπεδο της αυλής του μεγάρου στο κάτω άνδρηο (εικ. 9δ). Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Buchholz, στην προαναφερθείσα μελέτη του (2009), έγραψε για το ανάγλυφο τάλαντο, πριν αποκαλυφθεί το μεταλλουργικό εργαστήριο, ότι “If she (Litsa Papadopoulos) will find more metallurgical evidence at the site and can explain the use of it as a workshop, she could argue with a date about 1200 BC”. Η απάντηση ήρθε τον επόμενο χρόνο (2010) όταν εντοπίστηκε και αποκαλύφθηκε το αναζητούμενο μεταλλουργικό εργαστήριο στο άνω άνδρηο μαζί με τα προαναφερθέντα χάλκινα υστερομυκηναϊκά αντικείμενα.

Ανατολικά και σε μικρή απόσταση από το μέγαρο και το κεντρικό κτηριακό συγκρότημα υπάρχει υπόγεια κτιστή και σχετικώς καλοδιατηρημένη κρήνη με εκφορικώς στεγασμένη οροφή και μικρό λιθόκτιστο κλιμακοστάσιο που οδηγεί σε κυκλική δεξαμενή (εικ. 17). Η κρήνη αυτή είχε ερευνηθεί από τον συνεργάτη του Heurtley, Wason, στη δεκαετία του 1930. Επανεξετάστηκε πρόσφατα από εμάς και τον Καθηγητή του Τεχνικού Πανεπιστημίου του Μονάχου Jost Knauss²⁷, αυθεντία και ειδικό στην τεχνική κατασκευής των αρχαίων υδραυλικών έργων, ο οποίος συγκρίνοντάς την με τις όμοιες σε κατασκευή υπόγειες κρήνες των Μυκηνών, Τίρυνθας, Αγίας Ειρήνης Κέας και Hattusa, και λαμβάνοντας υπόψη και την μυκηναϊκή κεραμική (τρία στελέχη κυλίκων) που είχε βρεί ο Wason, τη χρονολόγησε σφαλώς στην Υστερο-Μυκηναϊκή εποχή (β' μισό του 13ου αι. π.Χ.) υποστηρίζοντας ότι “the underground well-house is a sophisticated example of Mycenaean architecture and engineering and an impressive example of urban technical infrastructure of the Mycenaean world”²⁸. Η κρήνη της Ιθάκης, όπως και εκείνες από τις άλλες μυκηναϊκές θέσεις, προμήθευε νερό στους κατοίκους της ακρόπολης σε περιόδους ξηρασίας ή πολιορκίας και η θέση της την απέκρυπτε από τον εχθρό και την καθιστούσε ασφαλή από επίθεση. Θα μπορούσε ίσως να συνδυασθεί με το κείμενο της Οδύσσειας ρ 205-207 και υ 154-158 (*ἐπὶ κρήνην ἀφίκοντο τυκτὴν καλλίρροον ... ἔρχεσθε κρήνηνδε ... αἱ μὲν εἰκοσι βῆσαν ἐπὶ κρήνην μελάνυδρον*).

Βόρεια της υπόγειας μυκηναϊκής κρήνης διατηρούνται τα λείψανα ορθογωνίου κτηρίου (εικ. 16), το οποίο είχε ερευνηθεί παλαιότερα από τους συνεργάτες του Heurtley, χωρίς να δημοσιευθεί κάτι για αυτό. Από την χαμηλή είσοδό του σώζονται μόνο δύο μονολιθικές παραστάδες. Η ανεύρεση και ο καθαρισμός, κατά την έρευνά μας, κιβωτιόσχημου τάφου με ακτέρειστη ταφή ενηλίκου, υποδηλώνει ομοι-

27. Knauss 2006, σσ. 4-18. Knauss 2008, σσ. 471-86.

28. Knauss 2006, σ. 17.

ότητά του με παράλληλο από τη Λευκάδα (Τύμβος F) και την πιθανή χρήση του ως ταφικού προϊστορικού μνημείου.

Χαμηλότερα και ανατολικότερα της υπόγειας κρήνης βρίσκεται το συμβατικώς αποκληθέν «κυκλοτερές μνημείο» (εικ. 18α), διαστ. 8 x 5μ. κτισμένο με ογκόλιθους και μικρότερους αργούς λίθους, χωρίς συνδετική ύλη ή επίχρισμα. Η μέχρι τώρα έρευνά του απέδωσε πολλά και ποικίλα ευρήματα, μεταξύ των οποίων τα πιο σημαντικά ήσαν οστά από προϊστορικά βουβάλια (*bos primigenius*²⁹), δύο βουκράνια (*oxen crania*) (εικ. 18β), προερχόμενα πιθανώς από *ταυροθυσίες*³⁰ και πήλινες πινακίδες, μία από τις οποίες, δημοσιευμένη από εμάς και τον Δρ G. Owens³¹ έχει παράσταση πλοίου και ανδρός δεμένου στο κατάρτι (του Οδυσσέα;) με την Σκύλλα και την Σειρήνα (;) και σύμβολα Γραμμικής γραφής (εικ. 19).

Άλλα προϊστορικά ευρήματα από την ανασκαφή στη Σχολή Ομήρου περιλαμβάνουν κεραμεικής Μέσης (γκρίζα και κίτρινη μινυακή) και Ύστερης (μυκηναϊκής) Εποχής του Χαλκού, θραύσματα πήλινων λουτήρων, σπασμένα λίθινα αγγεία και αντικείμενα, μολύβδινα αντικείμενα (μινωικό γυναικείο λατρευτικό ειδώλιο και λύχνο), χάλκινα καρφιά, χάλκινο λύχνο, μικρό χρυσό δίσκο, ίσως στολίδι ενδυμασίας, διακοσμημένο με ανάγλυφη ανδρική μορφή (Οδυσσέα;) πάνω σε πλοίο (εικ. 20-26).

Πρέπει να σημειωθεί ότι η σχετική σπανιότητα προϊστορικών/Μυκηναϊκών ευρημάτων οφείλεται πιθανότατα στη συνεχή και διαχρονική κατοίκηση αυτής της θέσης και όπως ορθώς παρατηρούν οι Hope-Simpson και Dickinson “later (Hellenistic and Roman) remains on the hill above the spring may have removed much of the LH (Mycenaean) level”³². Πρέπει επίσης να υπομνησθεί ότι πολλά προϊστορικά ευρήματα, αλλά και μεταγενέστερων εποχών κατοίκησης της θέσης, είναι αποθηκευμένα στα δύο τοπικά μουσεία του νησιού, περιμένοντας καθαρισμό και συντήρησή τους με τη συνέχιση του ερευνητικού-ανασκαφικού μας προγράμματος του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Συνοψίζοντας, θεωρώ, με βάση όσα προαναφέρθησαν, ότι η περιγραφή της Ιθάκης στην Οδύσσεια, αντιστοιχεί επακριβώς με τα γνωρίσματα της σημερινής Ιθάκης. Όσον αφορά στην πρόταση για την ταυτοποίηση και αναγνώριση του Οδυσ-

29. Αναγνωρίστηκαν μετά από εξέτασή τους από τον καθ. G. Nobis (University of Kiel, Director of the Zoological Research Institute and Museum Koenig in Bonn). Η Δρ. Αργυρώ Ναυπλιώτη, αρχαιολόγος-αρχαιολόγος, έχει αναλάβει τη μελέτη όλου του οστεολογικού υλικού από τη θέση αυτή.

30. Βουκράνια, λείψανα ταυροθυσιών, έχουν βρεθεί σε χώρους λατρείας στο Αιγαίο και στην Κύπρο και έχουν συσχετισθεί με τη λατρεία του θεού-ταύρου. Για συζήτηση και αναφορές βλ. Papadopoulos 1997, σσ. 176-8. Nobis 2000, σσ. 121-34, Tafel 3.

31. Kontorli-Papadopoulou κ.ά. 2005.

32. Hope Simpson-Dickinson 1979, σσ. 185-6.

σειακού ανακτόρου στη θέση Άγιος Αθανάσιος-Σχολή Ομήρου, αυτή στηρίζεται και τεκμηριώνεται:

(α) από την τοπογραφική και την στρατηγική της θέσης, από την οποία εποπτεύει την πιο εύφορη περιοχή του βραχώδους νησιού και ελέγχει διαχρονικά τα λιμάνια των Αφαλών και Φρικών, καθώς και τις θαλάσσιες επικοινωνίες Ελλάδας-Δύσης και παρέχει εύκολη πρόσβαση στο Σπήλαιο των Νυμφών στον κόλπο της Πόλης

(β) από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, δηλ. μία προϊστορική ακρόπολη με μερικώς σωζόμενα κυκλώπεια τείχη και τέσσερεις πύλες, αρχιτεκτονικό σύνολο όμοιο με εκείνα των Μυκηνών, Τίρυνθας και Πύλου, αποτελούμενο από κτήρια διευθετημένα σε δύο άνδρα, μεταξύ των οποίων τα πιο σημαντικά είναι στο κάτω άνδρα το τριμερές μέγαρο, το προϊστορικό υπόγειο σπήλαιο και το φρέαρ, το τριμερές κτήριο βόρεια του μεγάρου (ιερό;) και το λουτρό και το μελλουργικό εργαστήριο στο άνω άνδρα. Εξίσου σημαντικά είναι η Μυκηναϊκή υπόγεια κρήνη, όμοια εκείνων από τις Μυκήνες, Τίρυνθα, Ακρόπολη των Αθηνών και άλλες θέσεις, το ορθογώνιο προϊστορικό μνημείο και το κυκλοτερές, όπου βρέθηκαν πήλινες πινακίδες με σύμβολα Γραμμικής γραφής και παραστάσεις συνδεδεμένες με τον ομηρικό ήρωα Οδυσσέα

(γ) από τα ευρήματα προϊστορικής εποχής (κεραμική, μεταλλικά και οστέινα αντικείμενα, όστρεα τρίτωνος, πήλινες σφραγίδες, κ.ά.).

Τέλος, πρέπει να τονισθεί ότι απομένει πολλή και επίπονη ανασκαφική-ερευνητική εργασία στη θέση Σχολής Ομήρου Βόρειας Ιθάκης, που υπόσχεται, ελπίζουμε και με την ευχή του Οδυσσέα (ΕΥΧΗΝ ΟΔΥΣΣΕΙ)³³, ενδιαφέροντα και σημαντικά ευρήματα, τα οποία θα εμπλουτίσουν περισσότερο τη γνώση μας για την ομηρική Ιθάκη και θα ενισχύσουν την πρότασή μας για την αναγνώριση του οδυσσειακού ανακτόρου στη θέση αυτή.

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ πριν απ' όλους τον σύζυγό μου, καθηγητή Θανάση Παπαδόπουλο, πολύτιμο και σταθερό συνεργάτη σε όλο το διάστημα της έρευνας. Ευχαριστώ επίσης το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, το ΥΠΠΟ, τις τοπικές αρχές και τους πολιτιστικούς συλλόγους (Φιλομήρων «ευχήν Οδυσσεύς» και την Ένωση των απανταχού Ιθακησίων) της Ιθάκης, το INSTAP για την βοήθειά τους κατά τη διάρκεια του ανασκαφικού-ερευνητικού προγράμματος στην Ιθάκη καθώς και τους επιστημονικούς

33. Benton 1934-35, σσ. 54-56, fig. 7.

συνεργάτες – Έλληνες και ξένους ειδικούς συναδέλφους καθηγητές Σ. Αλεξίου Παν/μιο Κρήτης, Γ. Μπάνο, Παν/μιο Ιωαννίνων, Γ. Παπαδημητρίου και Ν. Γεωργακέλλο, ΕΜΠ, Κ. Φωτάκη, Παν/μιο Κρήτης, Ξ. Μουσά, Παν/μιο Αθηνών, Η. Μαριολάκο και Α. Διακαντώνη, Παν/μιο Αθηνών, Στ. Στείρο, Παν/μιο Πατρών, Κ. Κόπακα, Παν/μιο Κρήτης, Δρ Α. Σαρρή, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Κρήτη, Μ. Τσικριτζή, P. Åström, Göteborg University, καθηγητές H.-G. Buchholz, Giessen University, J. Knauss, Technical University of Munich, G. Nobis, Köln University, A. Kambitoglou, Sydney University, Dr A. Usitel, Hebrew University of Jerusalem, and V. Yiavis, SPACE HELLAS για τις δορυφορικές φωτογραφίες.

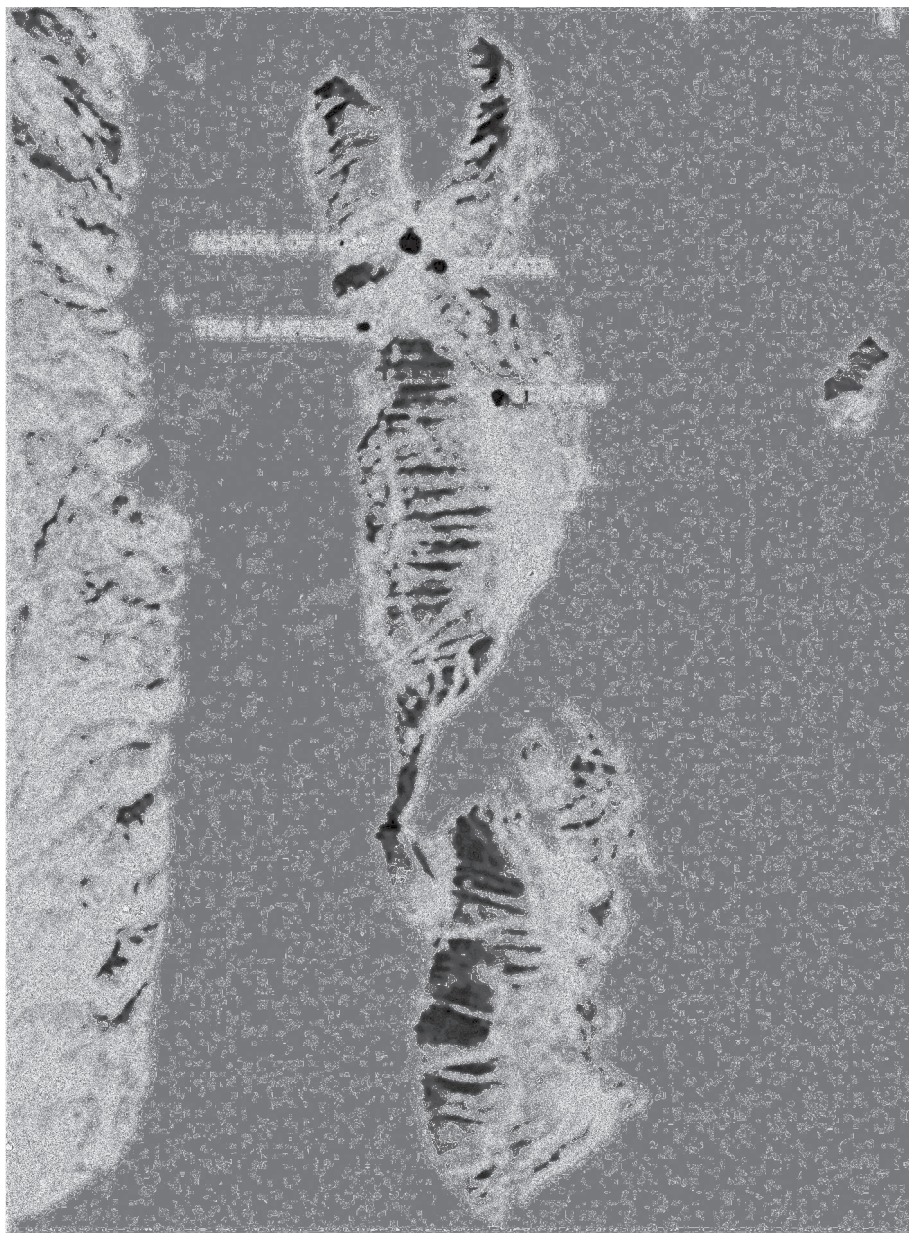
Ευχαριστώ θερμά και τα μέλη της ανασκαφής μας (αρχαιολόγους Ε. Παπαδοπούλου, Β. Χρυσικόπουλο, Κ. Θεοδωρίδη, Κ. Πασχαλίδη, Ι. Αγγελετόπουλο, Δ. Μπασάκο, Ι. Γιαννακάκη, Δ. Μεγγίδη, Σ. Θερμό, Μ. Κοντό, Σ. Κατσαρού, Κ. Λάμπρη, Ι. Στεφάνου, Σ. Οικονομίδη, Δ. Κανδύλη, Α. Ναυπλιώτη, Σ. Σάκκαρη, Ε. Δημητριάδου, Χ. Καζαζάκη, Μ. Νικολακάκη, τον τοπογράφο Χ. Βουτσινά, τους αρχιτέκτονες Α. Λαγόπουλο, Σ. και Ε. Τζήμα, Δ. Σκυργιάννη, Κ. Καμπούρη και τους τεχνικούς-συντηρητές Κ. Κουλούρη, Σ. Χριστόπουλο και Α. Χαλκιάπουλο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

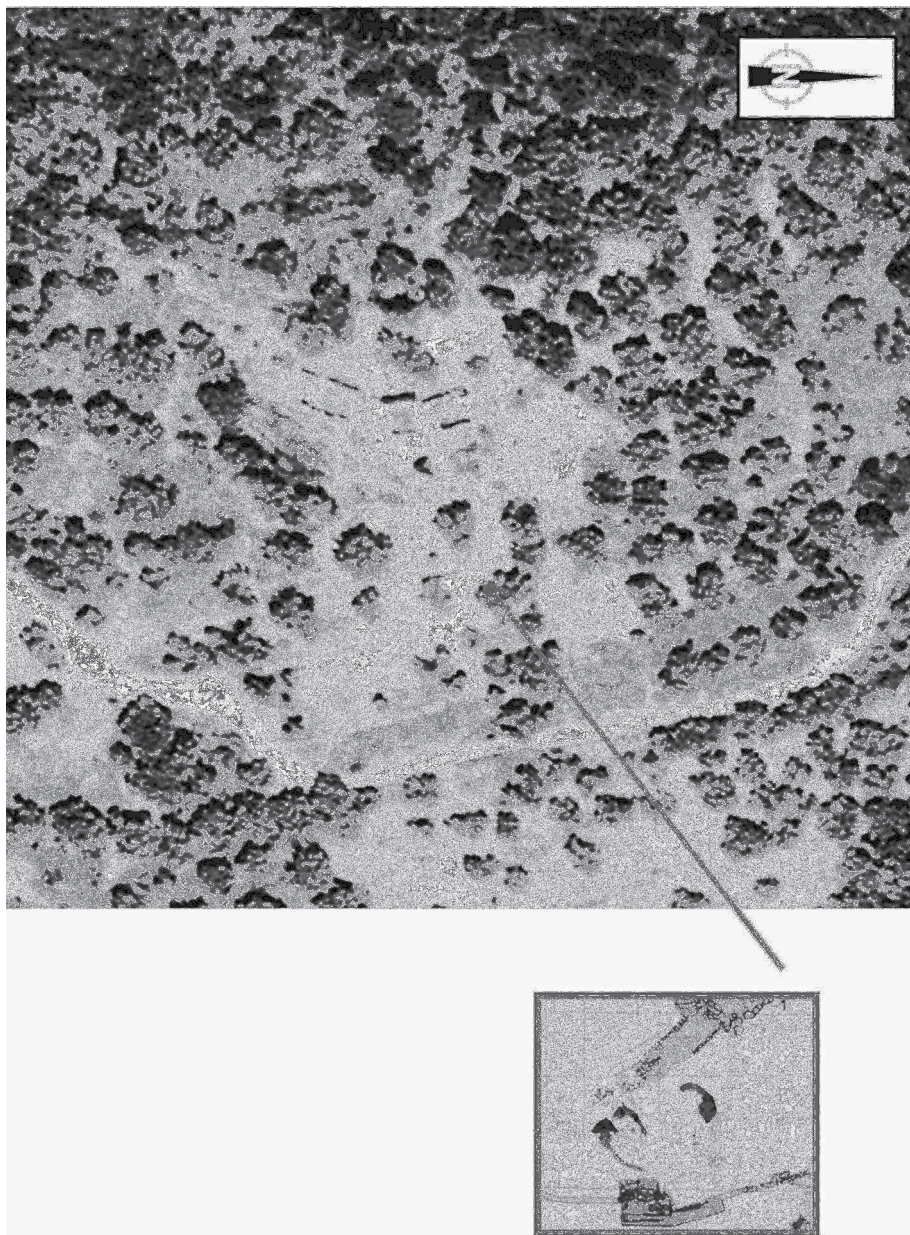
- Αλεξίου 1967: Αλεξίου Σ., *Υστερομινωικοί Τάφοι Λιμένος Κνωσού (Κατσαμπά)*, Αθήνα 1967.
- Αλεξίου 2009: Αλεξίου Σ., *Ποικίλα Ελληνικά. Μελέτες*, Αθήνα 2009.
- Åström 2001: Åström P., “Zwei wahrscheinliche spätbronzezeitliche Kultanlagen von Hala Sultan Tekke”, *Tagungsband Kreta und Zypern: Religion und Schrift 26-28.02.1999 in Ohlstadt /Obb. Deutschland*, Altenburg, 2001, σσ. 151-158.
- Åström-Reese 2001: Åström-P. Reese, D.S., “Triton Shells in East Mediterranean Cults”, *JPR III-IV* (1990), σσ. 5-15.
- Baltzinger 2002: Baltzinger F., “The study of the shells”, στο *Minoan and Mycenaean flavours of their time*, Hellenic Ministry of Culture, Athens 2002, σσ. 70-72.
- Benton 1934-35: Benton S., 1934-35, “Excavation in Ithaca III. The Cave at Polis”, *BSA* 35 (1934-35), σσ. 45-73.
- Benton 1959: Benton S., “Antiquities from Thiaki”, *AJA* 63 (1959), σσ. 113-116.
- Benton-Waterhouse 1973: Benton S.-Waterhouse H., “Excavations in Ithaca. Tris Langadas”, *BSA* 68 (1973), σσ. 1-24.
- Berard 1927: Berard V., *Les Navigations d' Ulysse*, Paris 1927.
- Bittlestone 2005: Bittlestone R., *Odysseus Unbound. The Search for Homer's Ithaca*, Cambridge 2005.
- Blegen-Rawson 1966: Blegen C.W.-Rawson M., *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia I*, Princeton 1966.
- Buchholz 1999: Buchholz H.-G., *Ugarit, Zypern und Ägäis. Kulturbeziehungen im zweiten Jahrtausend v.Chr.*, Münster 1999.
- Buchholz 2009: Buchholz H.-G., “Some remarks concerning the Heroon of Odysseus in Ithaca”, στο Δ. Δανιηλίδου (επιμ.), *Δώρον. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σ. Ιακωβίδη*, Αθήνα 2009, σσ. 127-142.
- Burr 1944: Burr V., *Νεών Κατάλογος*, Leipzig 1944.
- Burrage 1928: Burrage Ch., *The Ithaca of the Odyssey*, Oxford 1928.
- Catling 1963: Catling H., *Cypriot Bronzework in the Mycenaean World*, Oxford 1963.
- Catling-Catling 1974: Catling H.W.-Catling E.A., “Sellopoulo Tombs 2 and 4, Two Late Minoan Graves near Knossos, V. The Bronzes”, *BSA* 69 (1974), σσ. 225-240.
- Darcque 1983: Darcque P., «Les coquillages en pierre en terre cuite et en faïence dans le monde égéen», Appendix στο Baurain C.-Darcque P., “Un triton en pierre a Malia”, *BCH* 107 (1983), σσ. 59-73.
- Demakopoulou 1990: Demakopoulou K., (επιμ.) *Troy, Mycenae, Tiryns, Orchomenos. Heinrich Schliemann: The 100th Anniversary of his Death*, Αθήνα 1990.
- Dörpfeld 1927: Dörpfeld W., *Alt-Ithaka I-II*, München 1927.
- Evans 1936: Evans A., *The Palace of Minos at Knossos IV:1*, London 1936.
- Foster 1979: Foster K.P., *Aegean Faience of the Bronze Age*, Yale University Press 1979.
- Gell 1807: Gell W., *Geography and Antiquities of Ithaca*, London 1807.
- Heurtley-Benton 1932-33, 1934-35, 1939-40: Heurtley W.A.-Benton S., “Excavation reports”, *BSA* 33 (1932-33), 35 (1934-35), 39 (1938-39), 40 (1939-40).

- Heurtley 1936: Heurtley W.A., *Antiquity* 10 (1936), σ. 350.
- Heurtley 1939-40: Heurtley W.A. "Excavations in Ithaca, 1930-35; Summary of the work", *BSA* 40 (1939-40), σσ. 5-13.
- Hope Simpson-Lazenby 1970: Hope Simpson R.-Lazenby J.F., *The Catalogue of the Ships in Homer's Iliad*, Oxford 1970.
- Hope Simpson – Dickinson 1979: Hope Simpson R. – Dickinson O.T.P.K., *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, vol. I: The Mainland and Islands, SIMA LII*, 1979.
- Huxley 2007: Huxley G. διάλεξη στο Institute of Classical Studies (London, 20.11.2007).
- Knauss 2006: Knauss J., "Observations and considerations concerning Mycenaean underground well-houses or spring-chambers, especially at Mycenae, Tiryns and Ithaka", *Proceedings of the 2nd International Conference for the Ancient Greek Technology*, Athens, 2006, σσ. 4-18.
- Knauss 2008: Knauss J., "Prähistorische Grundwasserbrunnen rund um die Ägäis", *Tagungsband, Austausch von Gütern, Ideen und Technologien in der Ägäis und im östlichen Mittelmeer von der prähistorischen bis zu der archaischen Zeit, 19-21.05.2006 in Ohlstadt/Obb. Deutschland, Weileim/Obb.*, 2008, σσ. 471-486.
- Κομνηνού-Κακριδή 2002: Κομνηνού-Κακριδή Ό., *Σχέδιο και Τεχνική της Οδύσσειας*, Αθήνα 2002.
- Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2001: Κοντορλή-Παπαδοπούλου Σ., «Αναζητώντας την Ομηρική Ιθάκη. Πρόσφατες ανασκαφές στην Ιθάκη», στο *Έρανος. Πρακτικά του Θ' Συνεδρίου για την Οδύσσεια* (2-7.9. 2000), Ithaca 2001, σσ. 317-330.
- Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2008: Κοντορλή-Παπαδοπούλου Σ., «Ανασκαφές του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στη βόρεια Ιθάκη 1994–2007», στο Kyriatsoulis A. (επιμ.) *Tagungsband, Austausch von Gütern, Ideen und Technologien in der Ägäis und im östlichen Mittelmeer von der prähistorischen bis zu der archaischen Zeit, 19-21 5.2006 in Ohlstadt / Obb. Deutschland*, 2008, σσ. 519-532.
- Kontorli-Papadopoulou: Kontorli-Papadopoulou L.– Papadopoulos Th.–Owens G., "A possible Linear sign from Ithaki (AB09 "SE")", *Kadmos* XLIV (2005), σσ. 183-186.
- Κυπαρίσσης 1919: Κυπαρίσσης Ν., «Κεφαλληνιακά», *ΑΔ* 1919, σσ. 83-122.
- Lloyd 1994: Lloyd J.F., "A clay triton shell in a private collection in New York", *OpAth* XX (1994), σσ. 75-88.
- Lord Rennell of Rodd 1927: Lord Rennell of Rodd, *Homer's Ithaca: A Vindication of Tradition*, London 1927.
- Lord Rennell of Rodd 1932-33: Lord Rennell of Rodd, "The Ithaca of the Odyssey", *BSA* 33 (1932-1933), σσ. 1-21.
- Lorimer 1950: Lorimer H., *Homer and the Monuments*, London 1950.
- Luce 1998: Luce J.V., *Homer's Landscapes. Troy and Ithaca Revisited*, Yale University, New Haven and London 1998.
- Luce 2007: Luce J.V., *The Classical Association News* 37 (December 2007), σσ. 1-2.
- Μαζαράκης-Αινιάν 2000: Μαζαράκης-Αινιάν Α., *Όμηρος και Αρχαιολογία*, Αθήνα 2000.
- Μαρινάτος 1951: Μαρινάτος Σ., «Ιθάκη–Κεφαλληνία: Γεωγραφική–Ιστορική και Αρχαιολογική Συναδέλφωσις», *Ελληνική Δημιουργία* Ζ (1951), σσ. 345-348.
- Matthäus 1980: Matthäus H., *Die Bronzegefäße der kretisch-mykenischen Kultur (PBF, II.1)* München 1980.

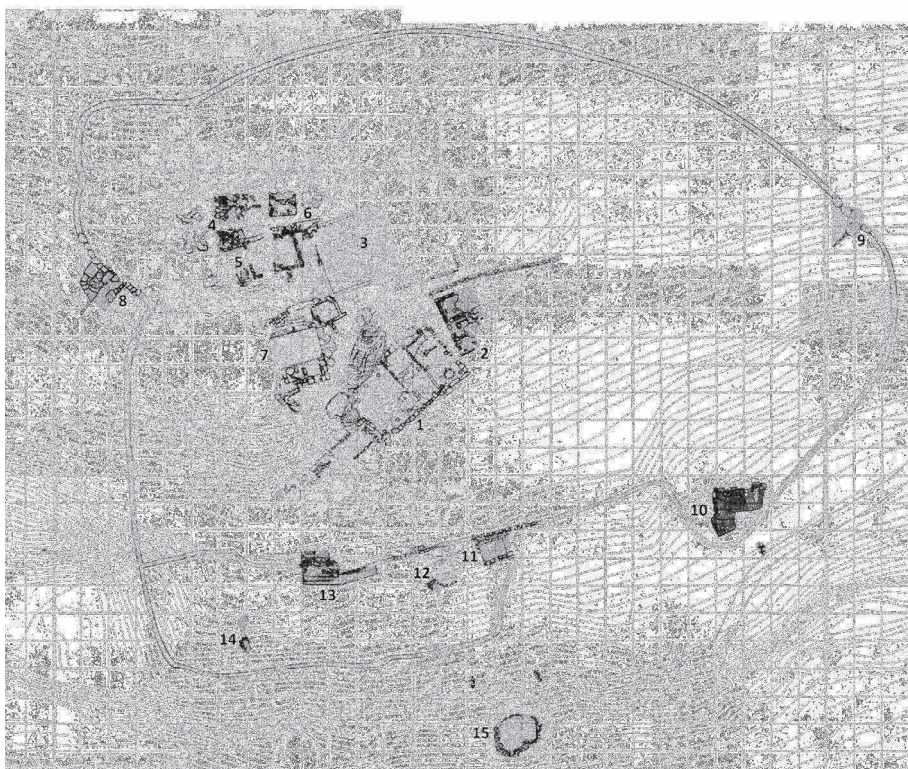
- Μπασάκος-Πασχαλίδης 2001: Μπασάκος Δ.-Πασχαλίδης Κ., «Αρχαιολογική Γεωγραφία της προϊστορικής Ιθάκης: Νέες θέσεις απο πρόσφατες ανασκαφές», *Έρανος. Πρακτικά του Θ' Συνεδρίου για την Οδύσσεια*, 2-7.9.2000, Ιθάκη 2001, σσ. 305-316.
- Nilsson 1950: Nilsson M.P., *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*, Lund 1950.
- Nobis 2000: Nobis G., "Tierreste aus dem phönizischen Kition", στο Åström P.-Surenhagen D. (επιμ.), *Periplus. Festschrift für Hans-Günter Buchholz zu seinem achtzigsten Geburtstag am 24.Dezember 1999*, SIMA CXXVII, 2000, σσ. 121-134.
- Ντούμας 1992: Ντούμας, Χ., *Ακρωτήρι Θήρας. Είκοσι χρόνια έρευνας (1967-1987)*, Αθήναι 1992.
- Papadopoulos 1997: Papadopoulos Th., "Cyprus and the Aegean World: Links in Religion", *Proceedings of the International Archaeological Conference "Cyprus and the Aegean in Antiquity. From the Prehistoric period to the 7th century A.D."*, Nicosia 8-10 December 1995 (1997), σσ. 172-184.
- Παπαδόπουλος-Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003: Παπαδόπουλος Θ.-Κοντορλή-Παπαδοπούλου Λ., *Προϊστορική Αρχαιολογία Δυτικής Ελλάδας-Ιόνιων Νησιών*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2003.
- Παρτς 1892: Παρτς Ι., *Κεφαλληνία και Ιθάκη. Γεωγραφική μονογραφία*. Εξελληνισθείσα υπό Λ. Γ. Παπανδρέου, εν Αθήναις 1892.
- Pelon κ.ά. 1996: Pelon O.-Andersen E.-Schmid M., *Οδηγός Μαλίων. Το ανάκτορο και η νεκρόπολη του Χρυσολάκκου*, Paris 1996.
- Rutkowski 1986: Rutkowski B., *The Cult places of the Aegean*, Yale University Press 1986.
- Stubblings 1967: Stubblings F.H., *A Companion to Homer*, London 1967.
- Συμεώνογλου 1986: Συμεώνογλου Σ., «Η Ομηρική γεωγραφία της Ιθάκης», στο *Ιλιάδα και Οδύσσεια. Μύθος και Ιστορία. Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών, Πρακτικά Δ' Συνεδρίου για την Οδύσσεια 9-15.9.1984*, Ιθάκη 1986, σσ. 91-109.
- Συμεώνογλου 1984-1992: Συμεώνογλου Σ., «Ανασκαφή Ιθάκης», *ΠΑΕ των ετών 1984-1992*.
- Vollgraff 1905: Vollgraff W., "Fouilles d' Ithaque", *BCH* 29 (1905), σσ. 145-163.
- Warren 1969: Warren P., *Minoan Stone Vases*, Cambridge 1969.
- Waterhouse 1952: Waterhouse H., "Excavations at Stavros Ithaca in 1937", *BSA* 47 (1952), σσ. 227-242.
- Waterhouse 1996: Waterhouse H., "From Ithaca to the Odyssey", *BSA* 91 (1996), σσ. 301-317.
- Wedde 2003: Wedde M., "The boat model from the Late Helladic IIIA-B sanctuary at Agios Konstantinos (Methana) and its typological context", στο *Αργοσαρωνικός. Πρακτικά 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού. Πόρος, 26-29 Ιουνίου 1998 Α*, 'Αθήνα 2003, σσ. 285-296.

Εικ. 1. Δορυφορική φωτογραφία Ιθάκης

Εικ. 2. Άγιος Αθανάσιος Σχολή Ομήρου. Άποψη από Α

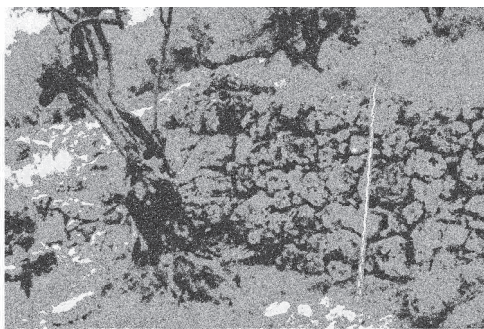

1. Μέγαρο Α	8. ΝΔ Πύλη
2. Τριμερές ιερό	9. Βόρεια Πύλη
3. Μέγαρο Β?	10. Ταφικός περίβολος
4. Μεταλλουργίας Εργαστήριο
Ιερός Βωμός	11. ΒΑ Πύλη
5. Λουτρό	12. Θόλος?
6. Αποθήκες	13. Ανατολική Πύλη
7. Ελληνιστικός Πύργος
Πολυγωνικός τοίχος Λεσβίας Δομής	14. Υπόγεια Κρήνη
	15. Κυκλοτερές

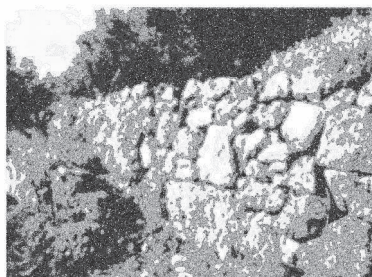
Εικ. 3. Σχέδιο με υπόμνημα της προϊστορικής ακρόπολης της Σχολής Ομήρου

α

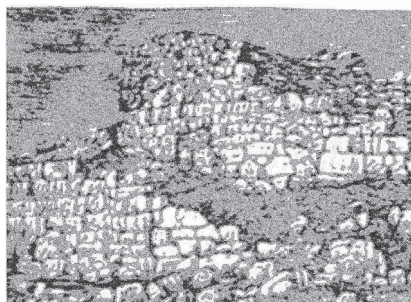
β

γ

δ

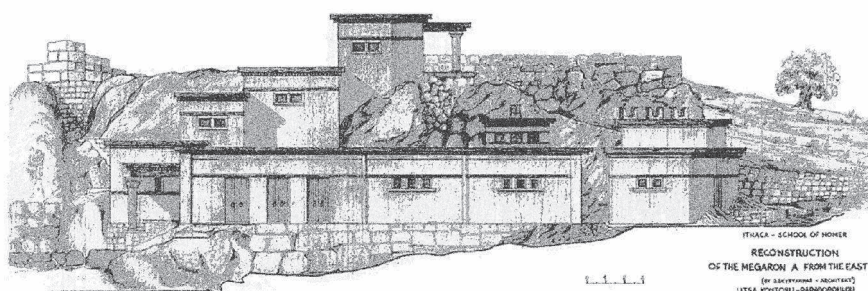
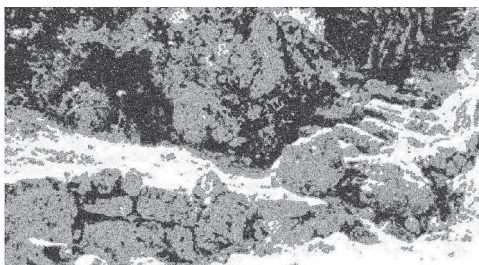
ε

ζ

Εικ. 4. Σωζόμενα τμήματα μυκηναϊκού κυκλώπειου τείχους από την Σχολή Ομήρου (β, γ και ζ) παράλληλα τους από ακροπόλεις Μυκηνών (δ) Τίρυνθας (ε) και Μιδέας (α)

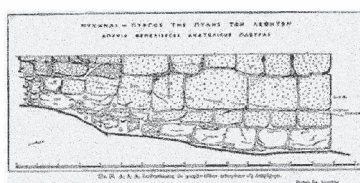
α

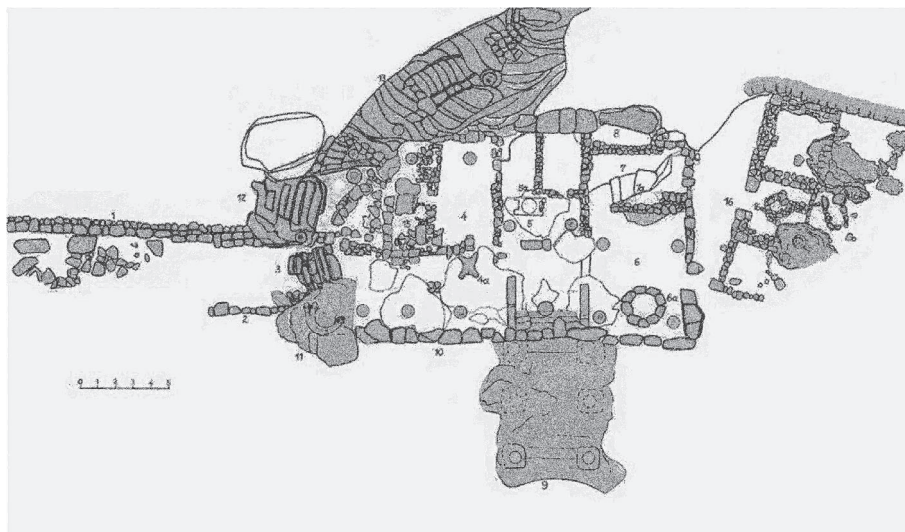
β

γ

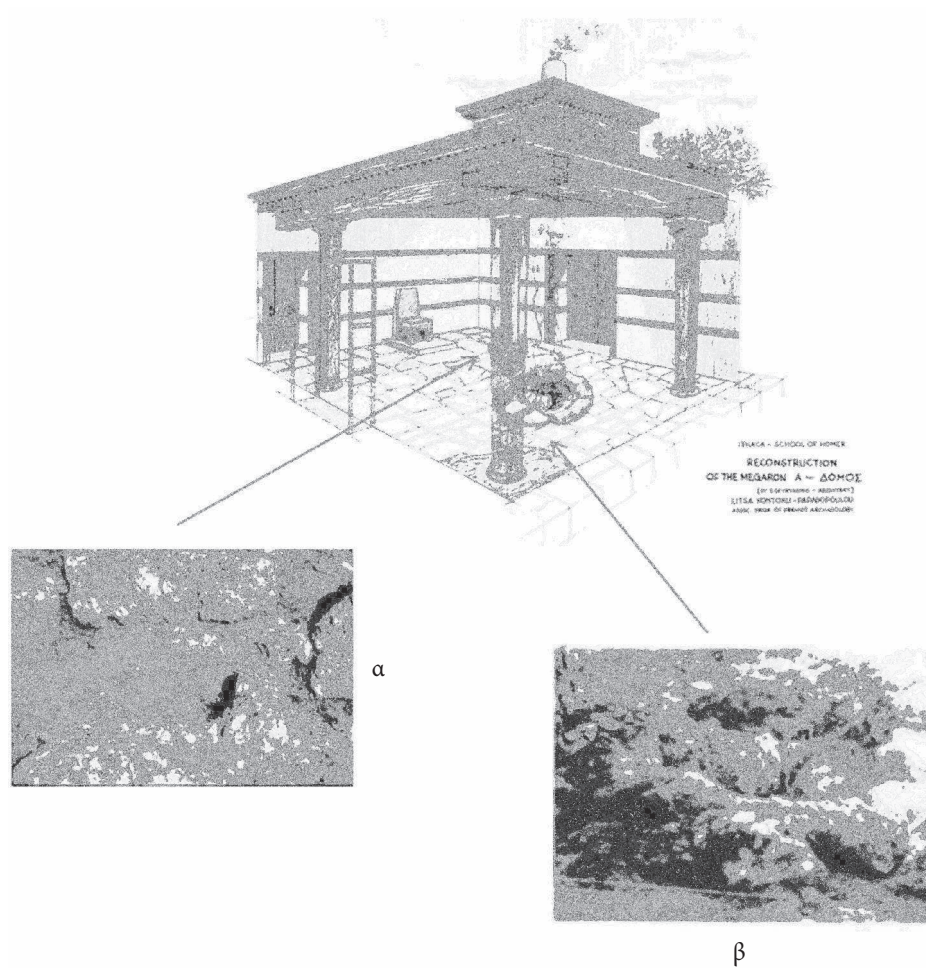

Εικ. 5. Σχολή Ομήρου, Μέγαρο Α, Νότιο λίθινο κλιμακοστάσιο, είσοδος (α), αναλημματικός τοίχος ανατολικής πρόσοψης και παράλληλο τοιχοδομίας από Μυκήνες πύλη των Λεόντων (γ)

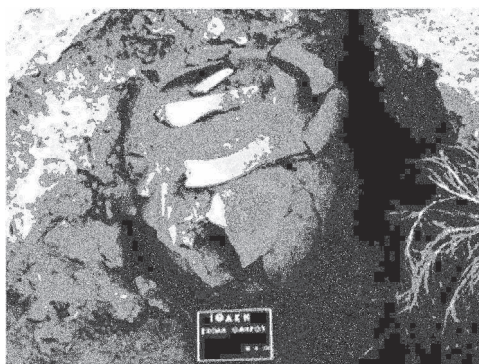

1. Τοίχος αντιστήριξης κλείνει το Δυτικό τμήμα της πρόσβασης προς την κύρια είσοδο του Μεγάρου.
2. Ανατολικός τοίχος αντιστήριξης
3. Κλίμακα της κυρίας εισόδου
4. Το Δάπεδο της Αίθουσας, πλακοστρωμένο και με ανοιχτές τις οπές των κιόνων
5. Πρόδομος
6. Δόμος
7. ΒΔ Δωμάτιο
8. Υπόγεια σπηλαιώδης αποθήκη
9. Ανατολική κλίμακα (Β Φάση)
10. Τοίχος αντιστήριξης της Ανατολικής πρόσοψης
11. Βωμός στην ΝΑ γωνία του Μεγάρου Α. Ο μεγάλος πρόχειρος τοίχος που κλείνει τις προσβάσεις στα γκρεμισμένα από σεισμό κλιμακοστάσια
12. Το κάτω τμήμα του νότιου μεγάλου κλιμακοστασίου
13. Το μεγάλο διπλό Δυτικό κλιμακοστάσιο
14. Ο μεγάλος πρόχειρος τοίχος που κλείνει τις προσβάσεις στα γκρεμισμένα από σεισμό κλιμακοστάσια
16. Η Ν είσοδος του τριμερούς ιερού

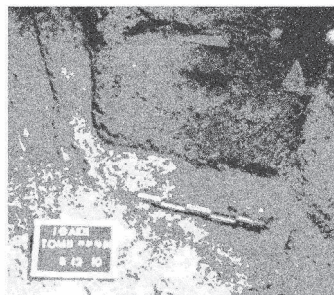
Εικ. 6. Μέγαρο Α, Σχέδιο με υπόμνημα δύο χρονολογικών φάσεων

Εικ. 7. Μέγαρο Α, αναπαράσταση Δόμου, δακτυλίσχημο κοιλότητα ΒΔ κίονα (α)
κυκλική εστία (β)

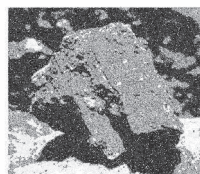
α

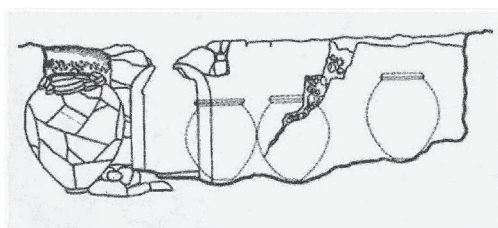
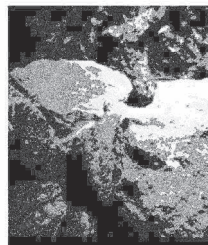
β

γ

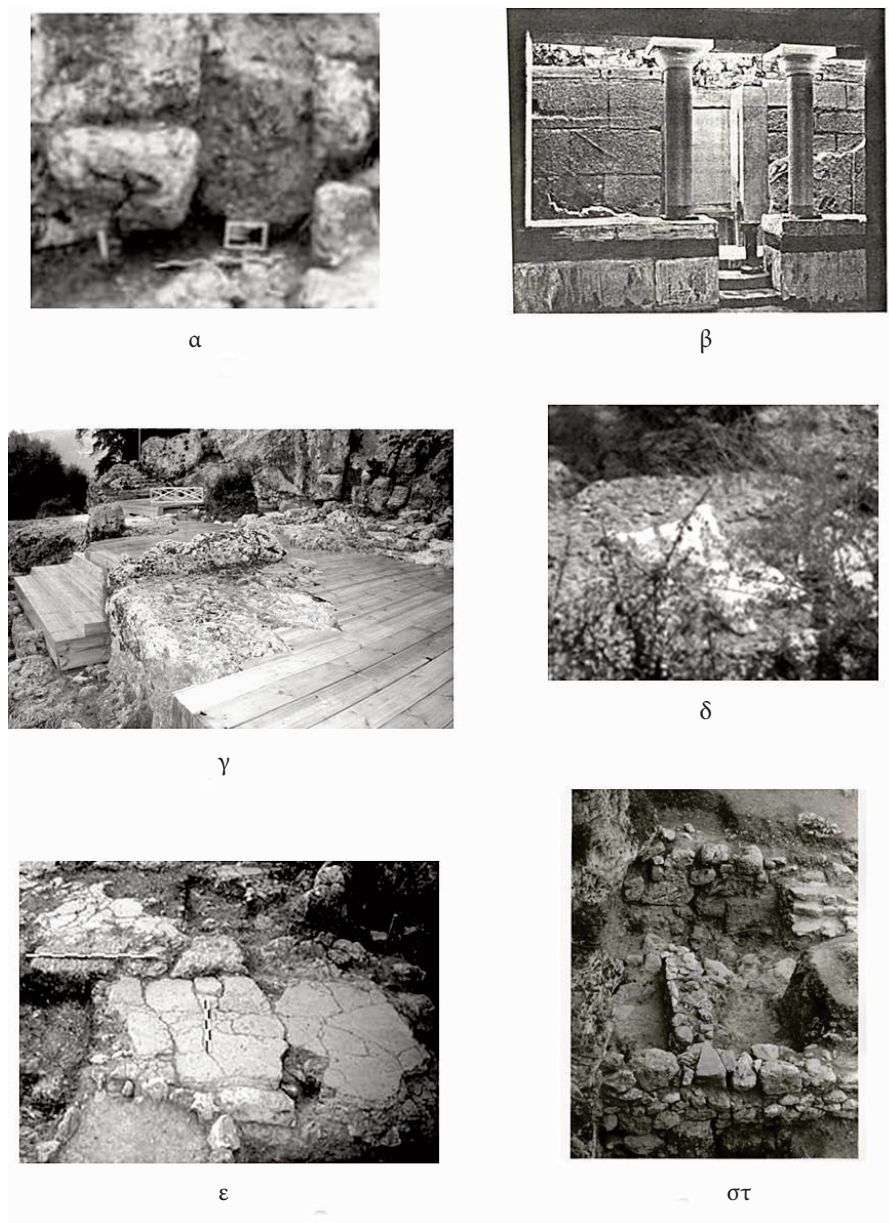

δ

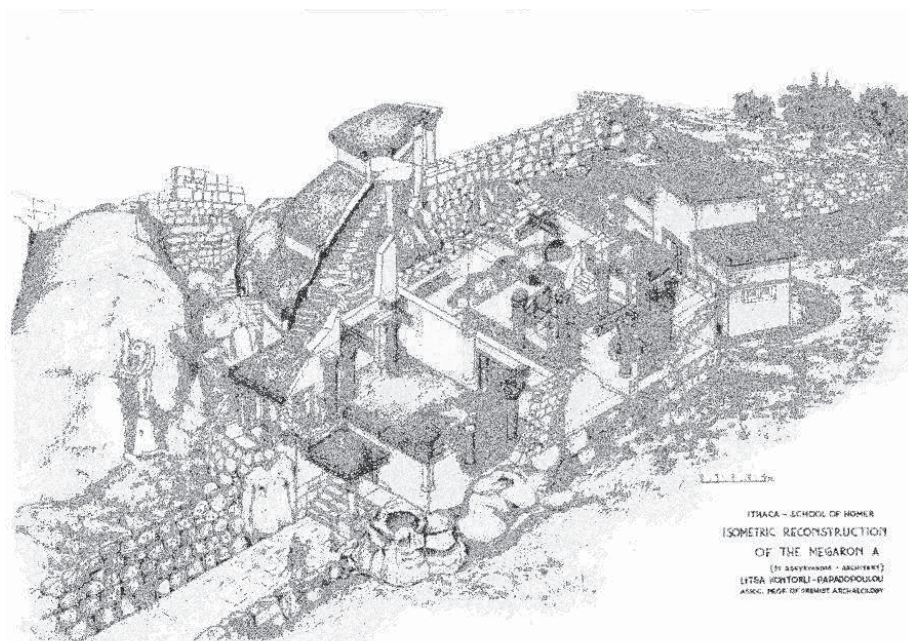

ε

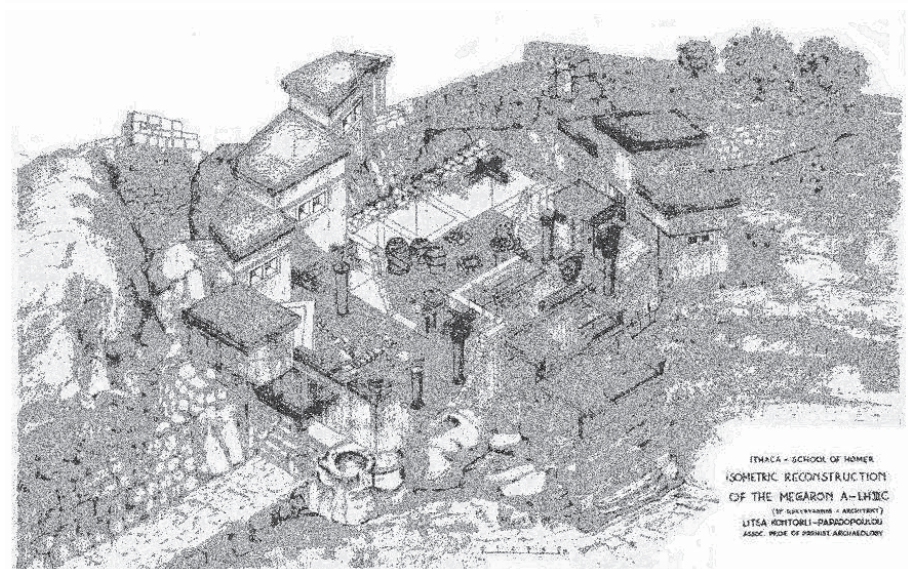
Εικ. 8. Σχολή Ομήρου, Μέγαρο Α. Υπόγεια σπηλαιώδης αποθήκη, πίθος *in situ* (α), είσοδος αποθήκης με αναθύρωση (β) θραυσμένος πίθος *in situ* (γ), τμήμα τοιχογραφίας και πλίνθος από Μέγαρο Α (δ) κατά μήκος τομή της σπηλαιώδους αποθήκης

Εικ. 9. Μέγαρο Α, Β Φάση, κόγχη στον δυτικό τοίχο, και όμοια από τη Royal Villa της Κνωσού (α, β), Δάπεδο Μεγάρου Α με το προστατευτικό σανίδωμα και τον βωμό σε σχήμα ταλάντου (γ, δ), τετράγωνο δωμάτιο δεύτερης φάσης με υπερυψωμένο δάπεδο και ασβεστοκονίαμα (ε) δωμάτιο δυτικά Δόμου, πάνω από τη σπηλαιώδη αποθήκη (στ)

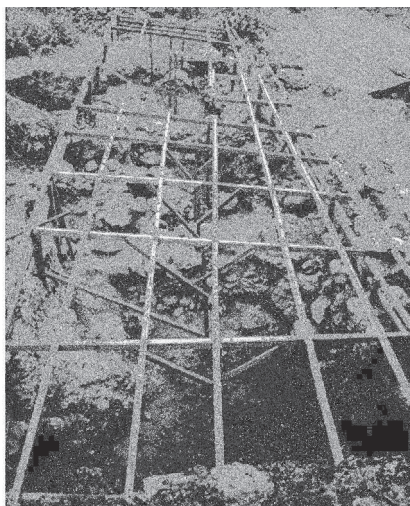

α

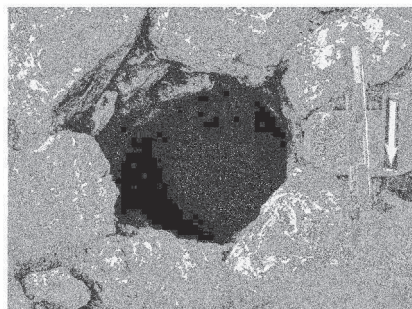

β

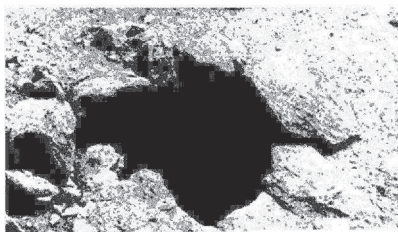
Εικ. 10. Μέγαρο Α. Ισομετρικές αναπαραστάσεις των δύο φάσεων του ανακτόρου

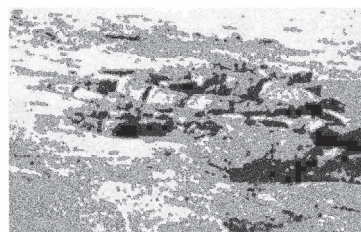
α

β

γ

δ

Εικ. 11. Σχολή Ομήρου, κάτω άνδρηο. Τριμερές κτήριο ΒΔ του μεγάρου (α), κτιστός βωμός στο κεντρικό δωμάτιο (β). Παρόμοιοι βωμοί από Αρχάνες (γ) και ανάκτορο Τίρυνθας (δ)

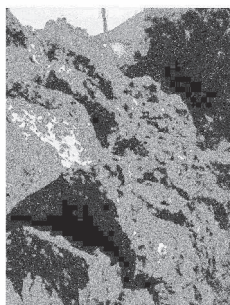
α

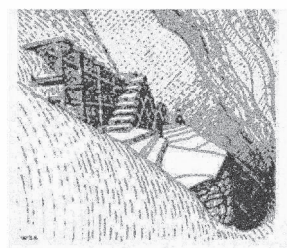
β

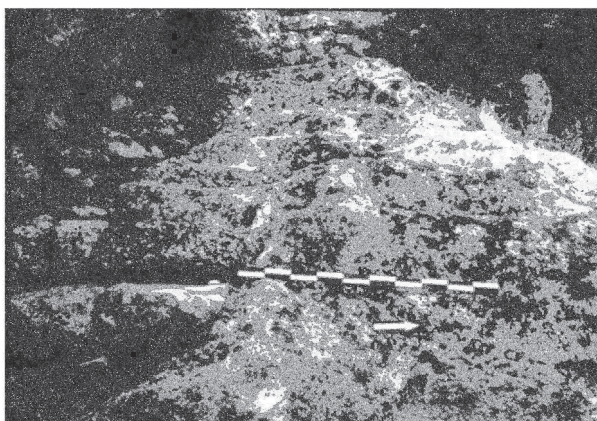
γ

δ

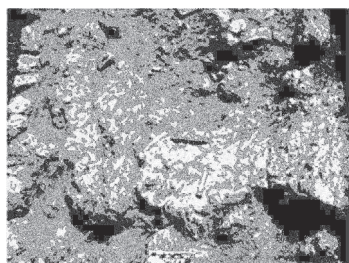

ε

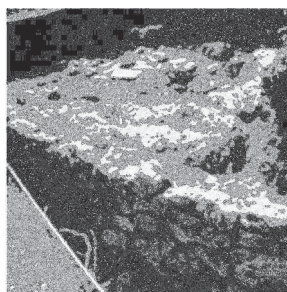

στ

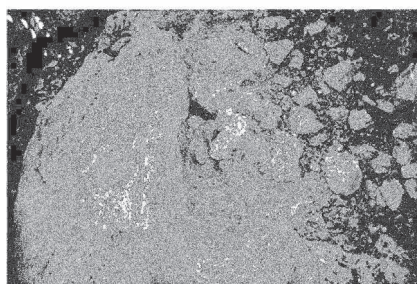
Εικ. 12. Σχολή Ομήρου, Νότιο (α, γ, δ) και Δυτικό κλιμακοστάσιο (στ) και παράλληλα κλιμακοστάσια από Μυκήνες (β) και Ακρόπολη Αθηνών (ε)

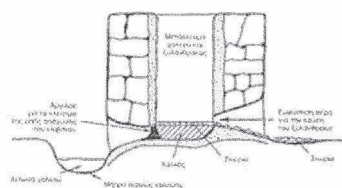
α

β

γ

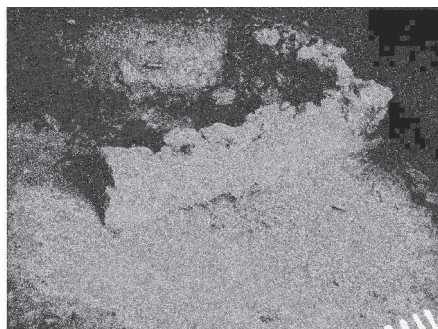

δ

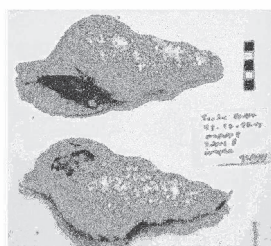
Εικ. 13. Σχολή Ομήρου. Άνω άνδρηρο. Μεταλλουργικό εργαστήριο.
Κυκλική εστία, κλίβανος (α, β, δ), λίθος με αυλακώσεις (γ)

α

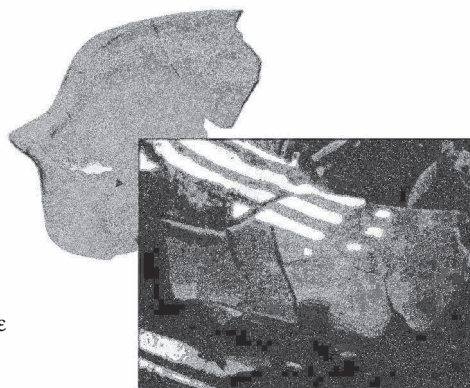
β

γ

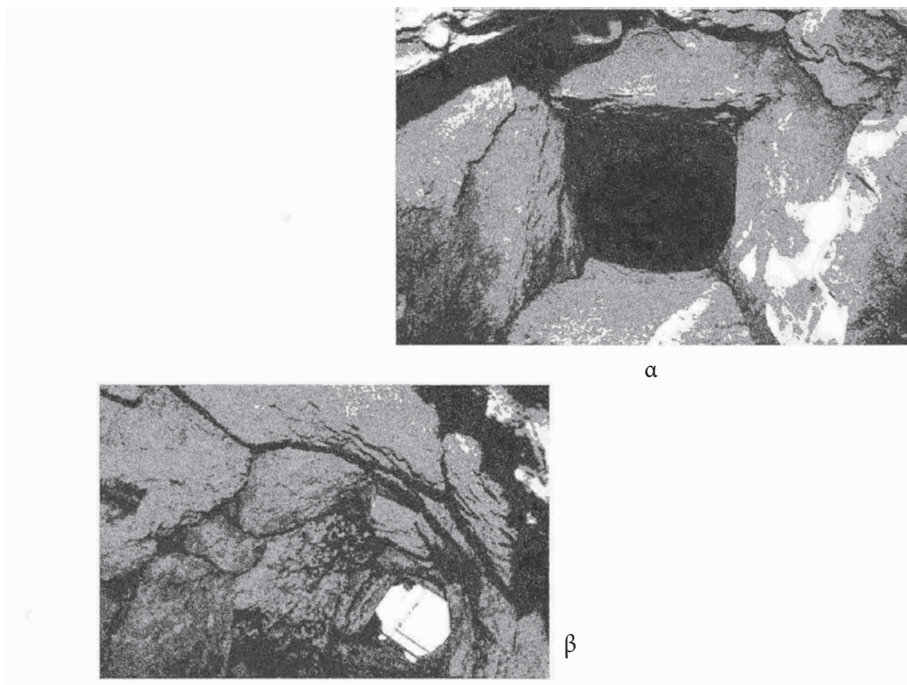

δ

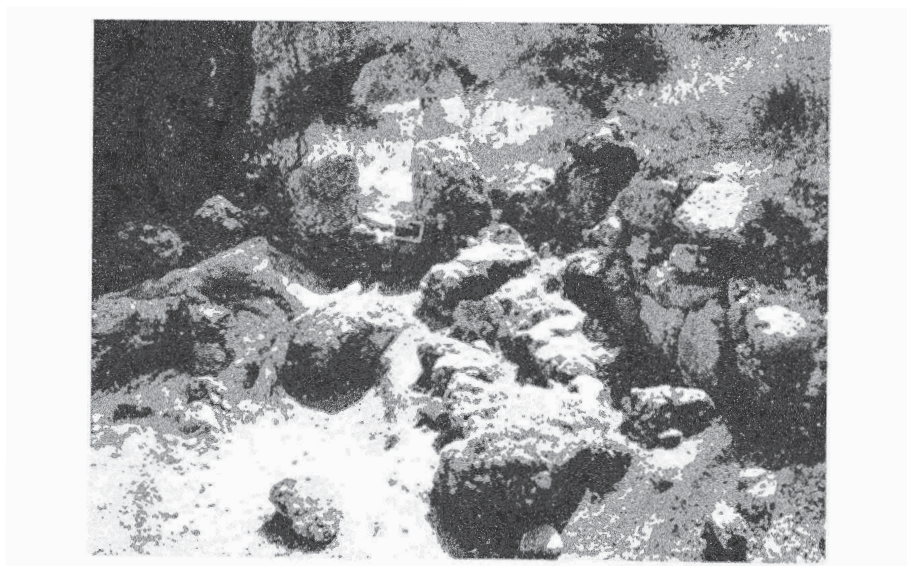

ε

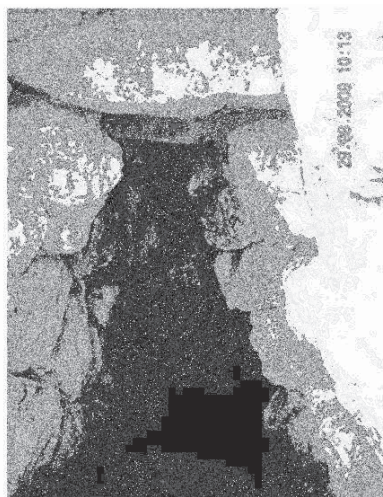
Εικ. 14. Σχολή Ομήρου. Δωμάτιο λουτρού (α, β) και πήλινος λουτήρας (ασάμινθος) (ε), Ζεύγος όστρεων θαλάσσιων τριτώνων (γ, δ)

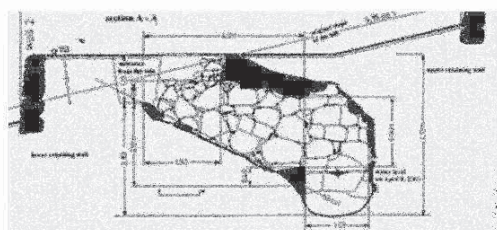
Εικ. 15. Σχολή Ομήρου. Προϊστορικό φρέαρ νότια της εισόδου Μεγάρου Α (α, β)

Εικ. 16. Σχολή Ομήρου. Ορθογώνιος ταφικός περίβολος

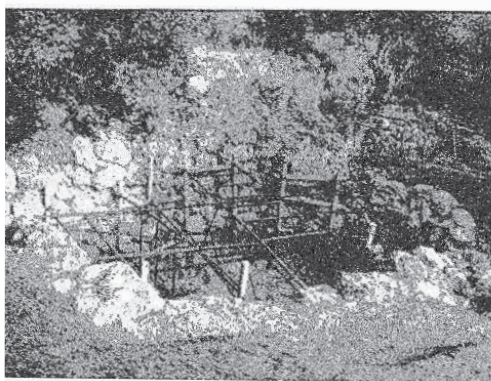

α

β

Εικ. 17. Σχολή Ομήρου. Μυκηναϊκή υπόγεια κρήνη

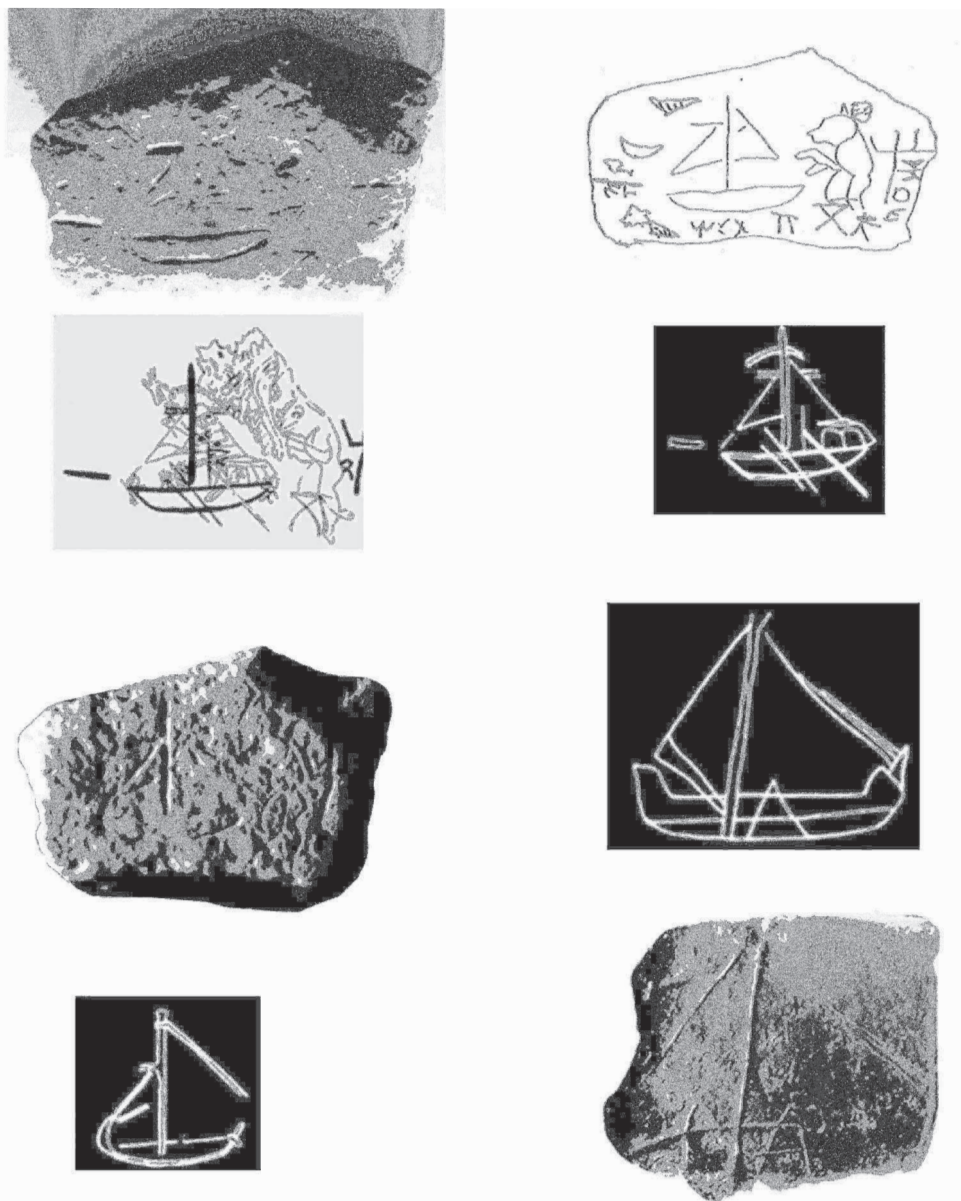

α

β

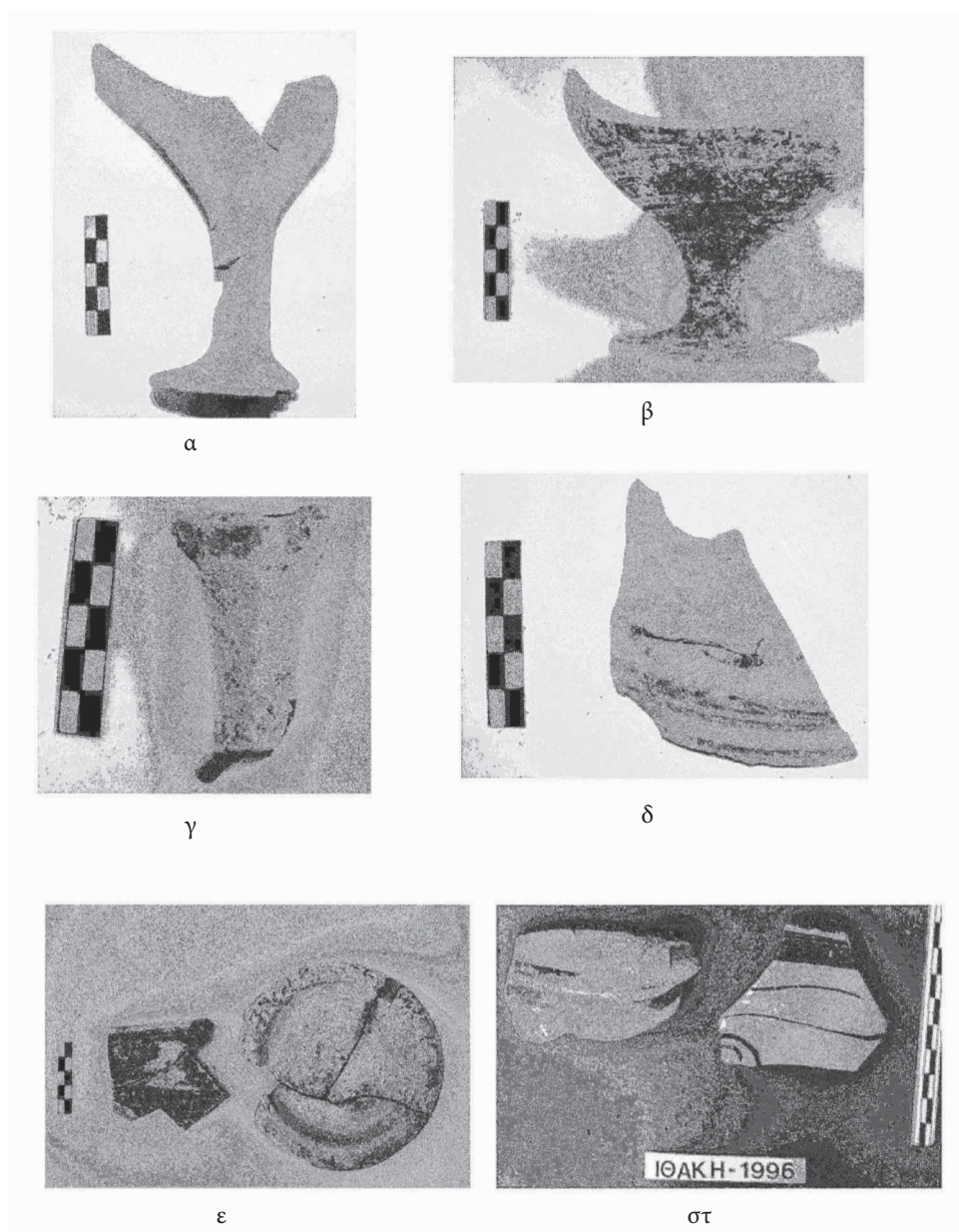
Εικ. 18. Σχολή Ομήρου. (α, β) «Κυκλοτερές» μνημείο και βουκράνιο *in situ*

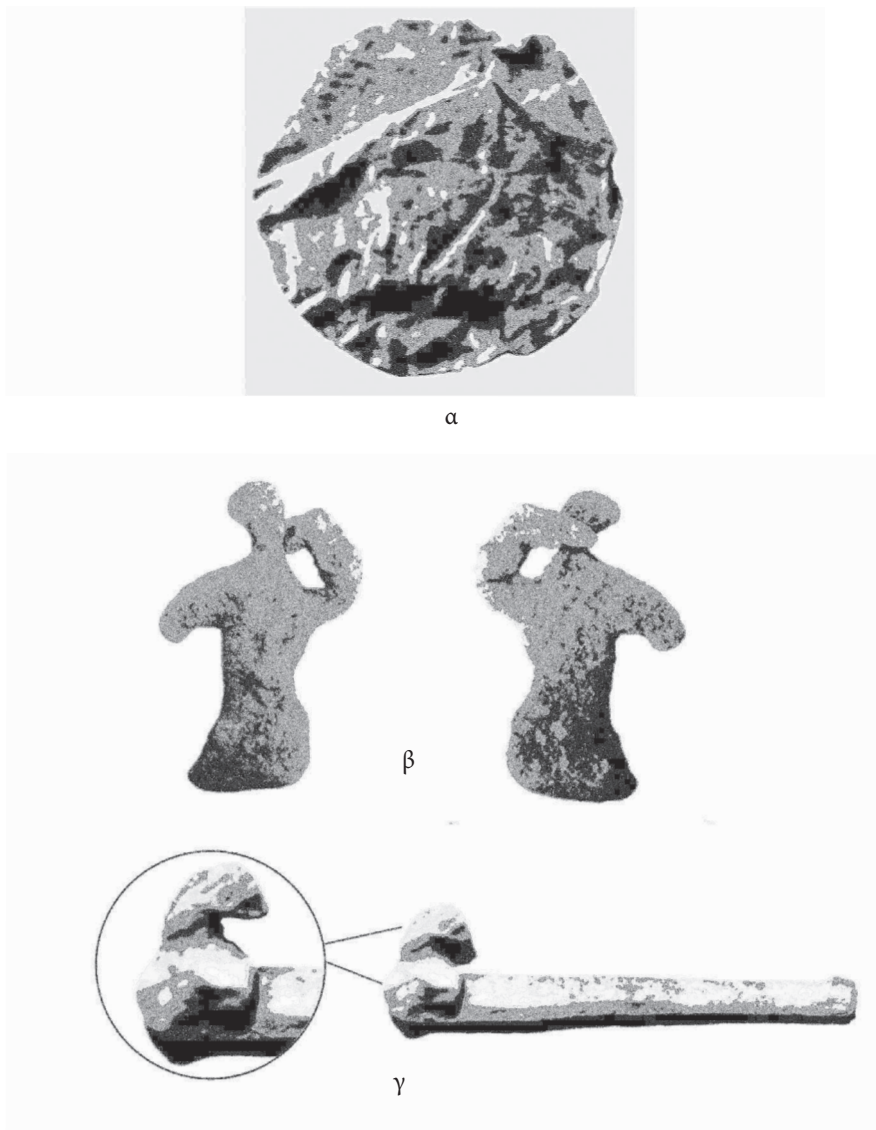
Εικ. 19. Σχολή Ομήρου. Πήλινες πινακίδες με παραστάσεις πλοίου, ανθρώπου (Οδυσσέα;) και σύμβολα γραμμικής γραφής

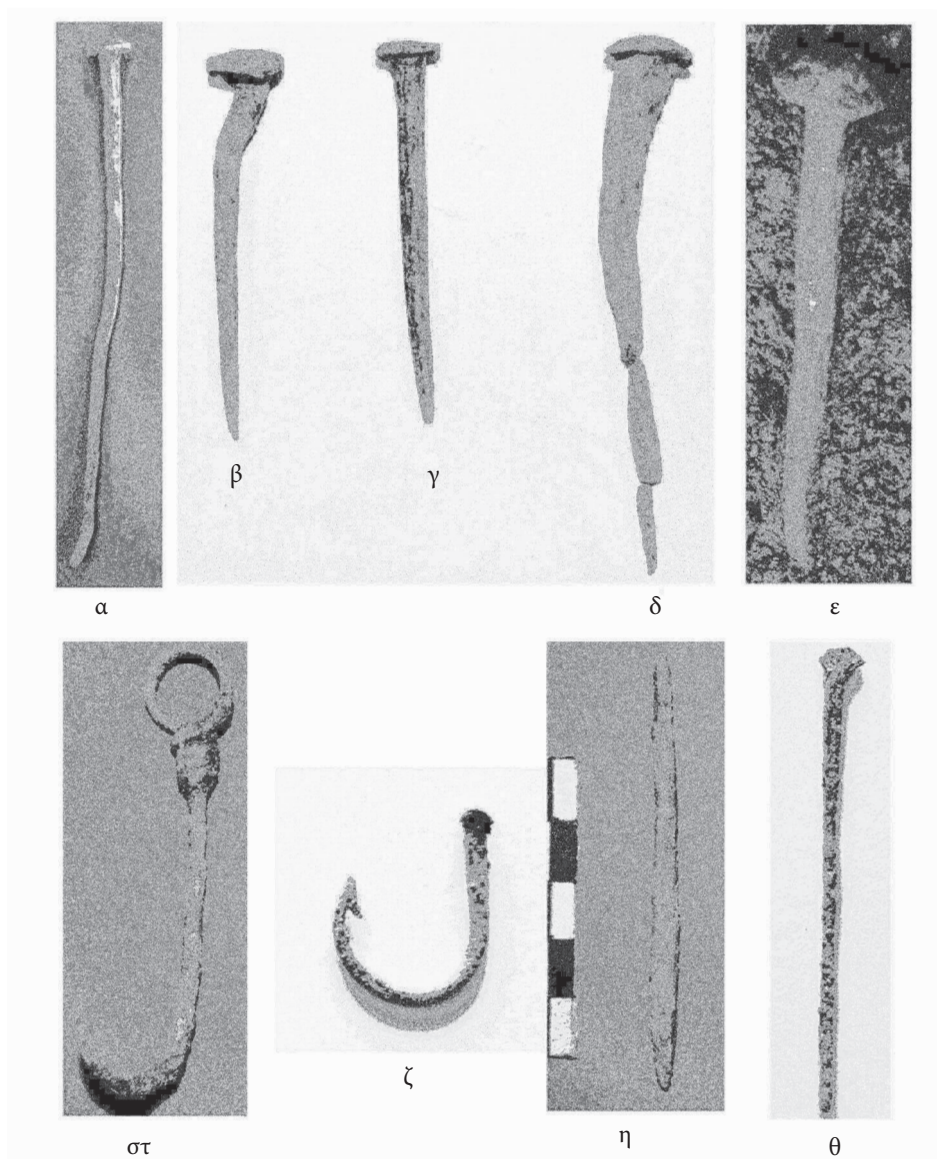
Εικ. 20. Σχολή Ομήρου. Χειροποίητη προϊστορική κεραμική (α), Μινωική κεραμική (β)

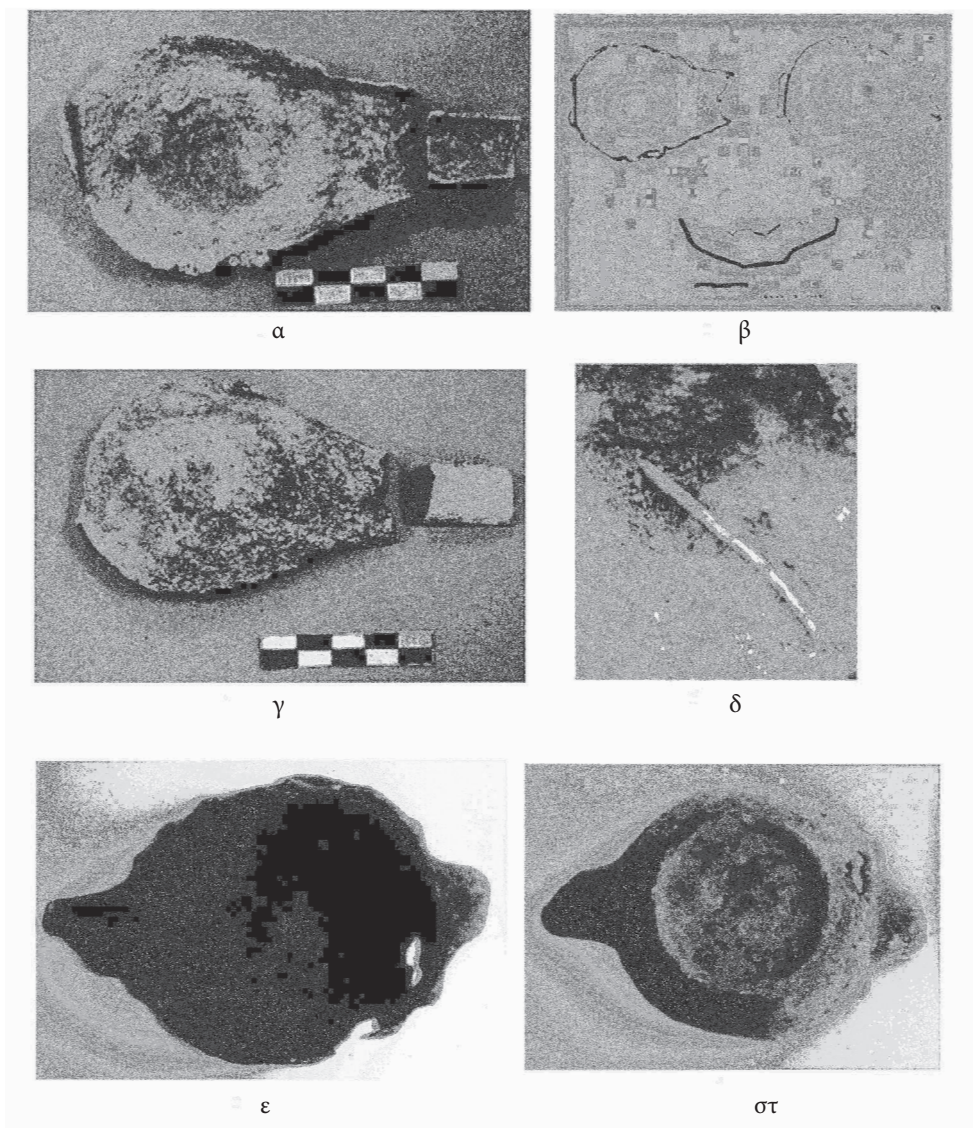
Εικ. 21. Σχολή Ομήρου. Μυκηναϊκή κεραμική

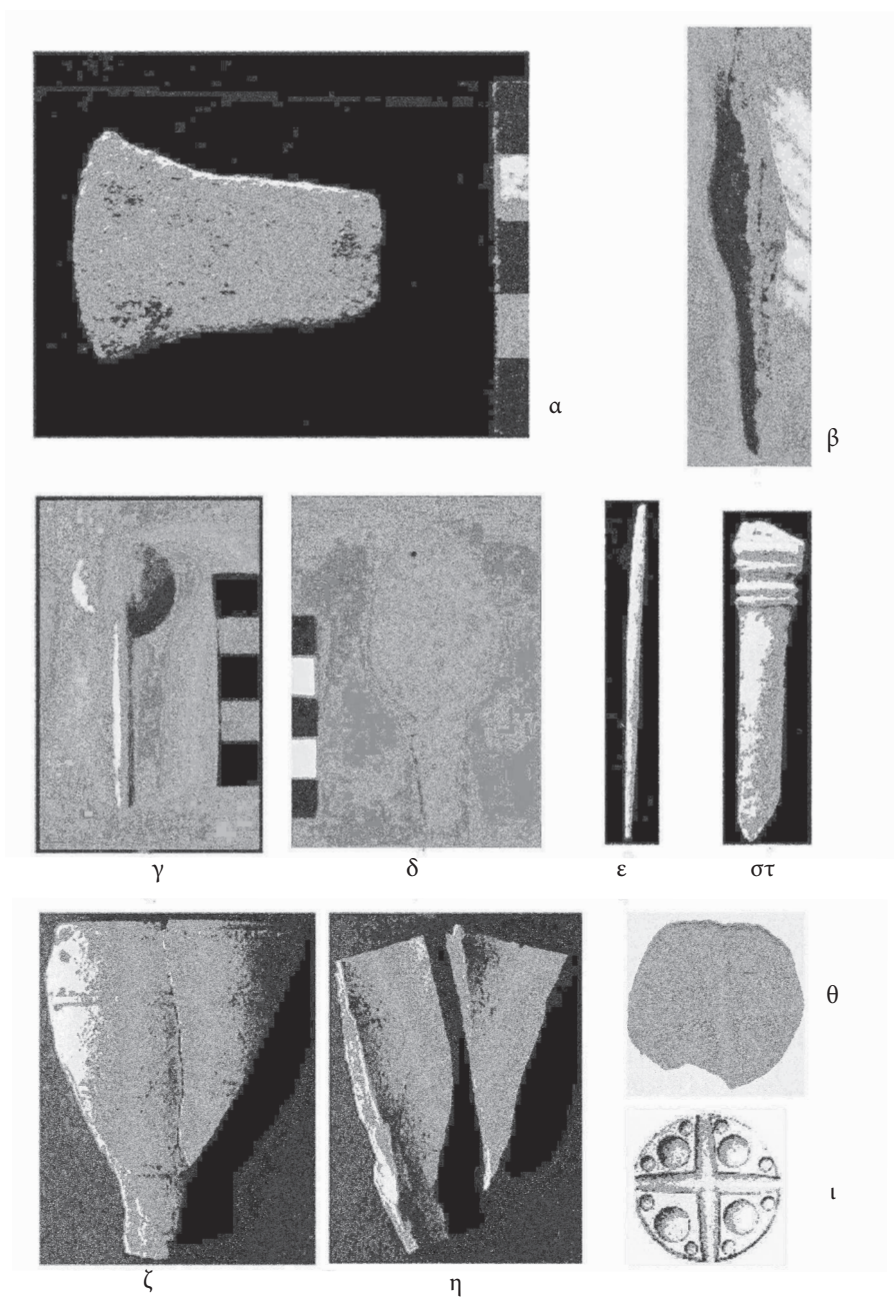
Εικ. 22. Σχολή Ομήρου. Χρυσός δίσκος με παράσταση πλοίου (α), Μινωικό μολύβδινο ειδώλιο (β), χάλκινη περόνη με δικέφαλο φίδι (γ)

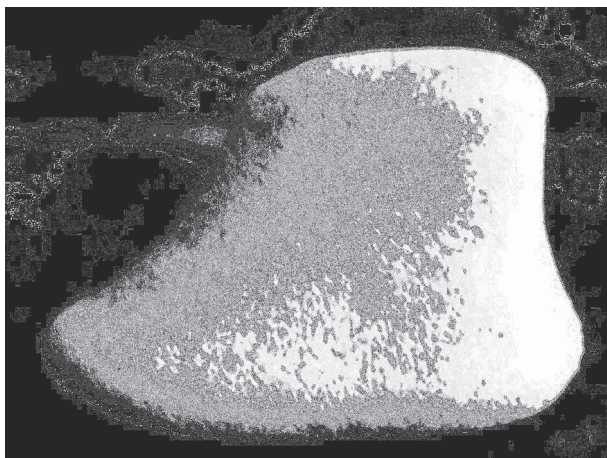
Εικ. 23. Σχολή Ομήρου. Χάλκινες περόνες, αγκίστρια και σπάς μυκηναϊκής εποχής

Εικ. 24. Σχολή Ομήρου. Χάλκινος (α-δ) και μολύβδινος (ε-στ) λύχνοι μυκηναϊκής εποχής

Εικ. 25. Σχολή Ομήρου, μυκηναϊκά ευρήματα. Χάλκινος απλός ή διπλός πέλεκυς (α) χάλκινη αιχμή δόρατος (β), οστέινα αντικείμενα (γ-η), πήλινη σφραγίδα (θ) και όμοια σφραγίδα από τη Φαιστό (ι)

Εικ. 26. Σχολή Ομήρου. Μινωική λίθινη σφραγίδα σχήματος αμφίκοιλου βωμού με εγχάρακτα γραμμικά σύμβολα (α), λίθινο αντικείμενο σχήματος πέλματος ποδιού